

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Sophie Bollen (hoofdredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg
Inge-Marlies Sanders (penningen)
Esmeralda Tijhoff
Sara Tilstra (eindredactie)

Redactieadres

Sophie Bollen
VUB/Vakgroep Metajuridica
Pleinlaan 2
1050 Brussel
E-mail: sbollen@vub.ac.be
Tel. 02-6291495

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
Internet: www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privé-persoon bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder €700,- p.m.: €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.

Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* €22,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te belten, door het bedrag over te maken op het VVG-gironnummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptatiegiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (IIAV)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazon.be
Maaike Messelink
maaikemesselink@gmail.com
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Steringa

Diges | geschiedenis & media

Druk: Zet & Print, Naarden

Distributie: AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag: Parijse mannequin, overgekomen voor de openingsmodeshow van Hirsch & Cie in 1912. Bron: *Tijdschrift Het Leven*, 1912.

In dit nummer

/ Politieke geschiedenis /

- 3 De geschiedenis van gendergelijkheid in de Europese Unie
Petra Debusscher

/ Klassieke Oudheid /

- 9 De *matronae* als schakel tussen de rijkselite en de bevolking van het Rijnland vanaf de 2e eeuw na Christus
Max Hamel

/ Biografie /

- 12 Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf (1845-1923), pionierster der kindkunde
Maartje Hazenoot

/ Economische geschiedenis /

- 16 Het Antwerpse koopvrouwenstatuut rond 1600
Kim Overlaet

/ Cultuurgeschiedenis /

- 22 Modehuis Hirsch & Cie te Amsterdam (1882-1940)
Femke Knoop

/ Recensie /

- 25 Heraut – maar waarvan?
Laurens Ham

/ Recensie /

- 26 Een veelbewogen vrouwenleven
Bettine Siertsema

/ Genderview /

- 27 Eileen Boris
Esmeralda Tijhoff

/ VVG /

- 29 Berichten van het bestuur
31 / Service en nieuwe boeken /

Onder *historicae*

Europa

Het is een discussie die de feministische beweging al decennialang verdeelt: willen we *gelijkheid in verschil* waarbij vrouwen gewaardeerd worden als vrouwen met hun specifieke behoeften en eigenschappen? Of dient het einddoel een *absolute gelijke behandeling* van vrouw én man te zijn? Deze op het eerste zicht theoretische principekwestie tussen respectievelijk verschil- en gelijkheidsfeministen blijkt bij het uitstippelen van een genderbeleid echter niet geheel vrijblijvend te zijn wanneer politici een keuze tussen beiden dienen te maken. Uit het artikel van Petra Debusscher over het genderbeleid van de Europese Unie in dit nummer leren we alvast dat Europese beleidsmakers enige ambiguïteit aan de dag leggen over de wijze waarop gendergelijkheid dient bereikt te worden. Langs de ene kant kiest de EU voor de strategie van gendermainstreaming waarbij alle facetten van beleidsprocessen dienen gescreend te worden op mogelijke (onbedoelde) effecten die zouden bijdragen aan genderongelijkheid. Hierbij wordt dus rekening gehouden met de uiteenlopende behoeften van vrouwen en mannen in de samenleving maar het uiteindelijke doel is wel een genderneutrale uitkomst van elke beleidsmaatregel. Daarom is het vreemd dat aan de andere kant de Europese Commissie en Europese parlementsleden een voorstel lanceerden waarbij in alle lidstaten het bevallingsverlof zou worden opgetrokken tot 20 weken. Vaders zouden recht hebben op 2 weken. Hoewel dit voorstel vernieuwend is omdat ook vaders hier worden aangemoedigd om – zij het slechts voor twee weken – te delen in de zorgarbeid voor het pasgeboren kind, is het toch vooral een (rol)bevestiging van moeders als zorgouder. Het was echter niet om deze redenen dat de Raad van Ministers het voorstel verwierp, wel omwille van de hoge kosten die het met zich zou meebrengen.

Het te voeren genderbeleid past perfect binnen het rijtje van andere beleidsdomeinen waarbij de Europese Unie er niet in slaagt om een coherente langetermijnvisie en krachtdaadig beleid te ontwikkelen: buitenlands beleid, asiel- en migratieproblematiek, de bescherming van minderheden...

Onmiskenbaar heeft de EU er mee voor gezorgd dat het genderthema doorheen de tijd een belangrijker plaats innam in de politieke agenda's van haar lidstaten. Helaas blijkt het objectief van gendergelijkheid door vele lidstaten nog te vrijblijvend en te beperkt te worden ingevuld. Het Europese Hof oordeelde zelfs dat gemeenschapsrecht niet geschikt is om zorgarbeid binnen het gezin te herverdelen. Vrouwen blijken in de eerste plaats binnen de economische logica van de EU enkel en alleen als werknemers te worden beschouwd. Een Europees genderbeleid dat komaf maakt met structurele ongelijkheden tussen vrouwen en mannen vereist dus een verruiming van de rol en functie die een Europees samenwerkingsverband dient te vervullen. Ook dienen Europese politici een consensus te bereiken over welke soort gendergelijkheid wenselijk is en op welke wijze dat dient gerealiseerd te worden. De luider wordende roep om een Europese Unie, die socialer, politieker en krachtadiger is en zich niet louter beperkt tot het economische, geldt dus ook voor het genderbeleid. Is Europa immers geen vrouw?

Sophie Bollen, hoofdredactrice *Historica*

De geschiedenis van gendergelijkheid in de Europese Unie

Economische motieven en moedige vrouwen

Door de jaren heen heeft een interessante evolutie plaats gevonden op het gebied van het Europese beleid rond de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Dit verhaal start in 1957 bij de ondertekening van het Verdrag Van Rome waar het objectief van gendergelijkheid bijna per ongeluk in het stichtingsverdrag van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) werd opgenomen, om oneerlijke concurrentie en verstoringen van de Europese vrije markt te voorkomen. Al gauw ontstond een bredere eis tot gelijke rechten, gerelateerd aan werk. Gendergelijkheid trad bovendien via niet-bindende richtlijnen ook steeds meer binnen in nieuwe(re) Europese beleidsdomeinen, zoals familiebeleid, huiselijk geweld, en politieke vertegenwoordiging. Ondanks de verbreding van het beleid, blijven economische motieven als een rode draad door deze geschiedenis heen lopen. Verschillende moedige activisten binnen en buiten de instellingen hebben hier handig gebruik van gemaakt. Zij hebben het gelijkerechtenbeleid in Europa mee vorm gegeven en op de agenda gehouden. Het instrumentele frame dat de Europese Unie hanteert en waarbij gendergelijkheid ondergeschikt is aan economische doelstellingen, bemmert echter het transformatieve potentieel van het Europese genderbeleid.

/ Petra Debusscher /

De fundamentele voor de ontwikkeling van vrouwenrechten in de Europese Unie (EU) werden gelegd bij het prille begin van de oprichting van de EEG, de voorloper van de EU. De EEG werd officieel opgericht met het Verdrag van Rome dat in 1957 werd ondertekend door de zes toenmalige lidstaten: België, Nederland, Luxemburg, Frankrijk, West-Duitsland en Italië. Het Verdrag ging in hoofdzaak over het creëren van een eengemaakte Europese handelsmarkt en tekende hiervoor de krijtlijnen uit. De belangrijke doelstellingen van het Verdrag waren dus puur economisch. Artikel 119 introduceerde echter "het beginsel van gelijke beloning voor mannelijk en vrouwelijke werknemers voor gelijke arbeid" en zou onbedoeld de aanzet geven voor meer sociale rechtvaardigheid en gendergelijkheid in Europa.¹

In de praktijk was het in de meeste lidstaten zo dat vrouwen voor dezelfde baan een stuk minder verdienden dan hun mannelijke collega's. In Nederland bijvoorbeeld, verdienden vrouwen 25 tot 40 procent minder voor hetzelfde werk. De Nederlandse regering, vakbonden en werkgevers redeneerden dat aangezien de man gezinshoofd en broodwinner was, het inkomen van de vrouw slechts een aanvulling diende te zijn op het gezinsinkomen. Hogere vrouwenlonen zouden bovendien rampzalig zijn voor de Nederlandse textielexport.²

Ondanks het immense belang van artikel

119, waren de motieven van Europa's 'founding fathers' – het waren letterlijk allemaal mannen - puur economisch. Sociale rechtvaardigheid en de rechten van vrouwen kwamen nergens aan bod in de discussies. Frankrijk had enkel aangedrongen op de clausule omdat ze in

Bron: europa.eu/abc/history.

Bij de ondertekening van het Verdrag van Rome in 1957 legden de founding fathers van de Europese Economische Gemeenschap zonder het te weten de basis voor een gendergelijk Europa.

haar eigen grondwet een gelijkaardige bepaling had opgenomen en bezorgd was dat deze het Franse concurrentievermogen zou aantasten in de Europese open markt. Desalniettemin waren de fundamentele voor meer gendergelijkheid in Europa gelegd. Het zou echter nog tien jaar duren voordat activistische vrouwen de mogelijkheden van het verdragsartikel ten volle zouden gaan benutten en het debat omtrent eerlijke

concurrentie zouden transformeren naar een eis tot meer rechten voor vrouwen.³

Moedige vrouwen

Aangezien artikel 119 aan het Verdrag was toegevoegd om louter tactische redenen die nog niet meteen relevant waren in de economische praktijk (de vrije Europese markt was immers nog geen realiteit) was het niet verbazingwekkend dat de Commissie en de lidstaten geen haast hadden om dit artikel te implementeren. De algemene context aan het einde van de jaren 1960 (groeioende maatschappelijke onvrede bij jongeren) gecombineerd met twee specifieke vormen van activisme door Belgische vrouwen brachten de bal echter aan het rollen en haalden artikel 119 uit haar inactiviteit.

De eerste legendarische gebeurtenis vond plaats in februari 1966 toen meer dan 3000 vrouwelijke arbeiders door de poorten van de *Fabrique nationale d'armes* (FN) in het Belgische Herstal wandelden en massaal in staking gingen om te protesteren tegen de ongelijke verloning. In 1965 verdienden vrouwen bij FN gemiddeld 25 procent minder dan hun manne-

lijke collega-arbeiders, die precies dezelfde werkzaamheden uitvoerden. Wat begon als een wilde staking voor betere voorwaarden, mondde uit in een protest tegen de ongelijke positie van vrouwen in het algemeen. De staking kreeg bijval in nabijgelegen fabrieken en werd onmiddellijk gesteund door feministische organisaties en door vakbondsdelegaties in het buitenland. Al vanaf de eerste dagen van de sta- >>

king werden gelijk loon en artikel 119 door de arbeidsters naar voor geschoven als kerndoelstellingen in hun campagne en op hun stakingspamfletten. De harde staking zou drie maanden duren en zou slechts een gedeeltelijke overwinning opleveren. De directie van FN stemde uiteindelijk in om de helft van de gevraagde loonsverhoging toe te kennen. Echte gelijkheid voor de FN-arbeidsters bleef dus nog veraf.

Het protest van deze vrouwen en hun uiteindelijke gedeeltelijke overwinning had echter een belangrijke symbolische waarde: het zette verschillende Europese vrouwen en mannen aan het denken. Het was bovendien de eerste keer dat een staking gevoerd werd in naam van het Europees recht. Een van de mensen die geïnspireerd was door de gebeurtenissen in Herstal was advocate Éliane Vogel-Polsky. Zij had de ontwikkelingen in de fabriek van dichtbij gevolgd en was gedurende haar academische carrière steeds meer gefascineerd door het idee dat vrouwen rechtstreeks rechten zouden kunnen claimen onder het Europees recht. In 1967 schreef zij naar aanleiding daarvan een belangrijk artikel in het Belgisch juridisch tijdschrift *Journal des Tribunaux* waarin zij de vraag stelde waarom artikel 119 niet beschouwd werd als een artikel met rechtstreekse werking. Het Europees Hof had immers in datzelfde jaar in de Lütticke-zaak geoordeeld dat artikel 95 (verbod op discriminerende taksen op goederen) directe werking had.⁴

De advocate bleef er vanaf dat moment in verschillende wetenschappelijke publicaties op wijzen dat artikel 119 wel degelijk *self-executing* was, maar vond hiervoor geen gehoor bij Europese collega-juristen die haar verweten 'de feministe van dienst' te zijn, die verblind werd door haar feminisme.⁵ Steeds meer leek het erop dat de enige mogelijkheid om haar gelijk te bewijzen er op neer kwam om zelf een zaak aanhangig te maken bij het Europees Hof waarin een concrete situatie aangevochten zou worden waarbij vrouwen op vlak van loon gediscrimineerd werden. Na een moeizame zoektocht naar een geschikte testzaak om mee naar de rechtbank te stappen – de grote vakbonden⁶ waren niet geïnteresseerd in vrouwenrechten – kwam Éliane Vogel-Polsky in contact met Gabriëlle Defrenne, een voormalige Sabena-stewardess. Vrouwelijk cabinepersoneel van Sabena werd op de leeftijd van 40 jaar verplicht op pensioen gesteld. Mannelijke cabinepersoneel daarentegen, kon aan boord blijven tot hun 55 jaar. De mannen hadden op die manier na 23 jaar dienst, recht op een aanvullend bedrijfspensioen dat werd toegekend aan cockpitpersoneel. Hostessen werden door hun vervoegd ontslag uitgesloten van dit regime. Gabriëlle Defrenne zag op haar 40ste verjaardag haar arbeidscontract beëindigd en kon niet langer aan boord blijven. Ze had de keuze tussen op pensioen gaan (met drastisch verlies van pensioeninkomsten) of zelf een andere functie proberen zoeken binnen het bedrijf Sabena als grondpersoneel (wat ook tot aanzienlijk inkomensverlies leidde).

Éliane Vogel-Polsky eiste voor haar cliënt

compensatie om drie redenen: voor het gederfde salaris, voor de verminderde ontslagvergoeding als gevolg van de discriminerende salarisschalen die golden voor 1966 en voor het lagere pensioen als gevolg van de verschillende pensioenleeftijd voor vrouwen. Gedurende een periode van tien jaar, werkte de advocate samen met collega Marie-Thérèse Cuvelliez intensief aan de drie Defrenne-rechtszaken, waarvan ze alleen de tweede zouden winnen in 1976.⁷ Het was echter in die baanbrekende beslissing van het Europees Hof dat de directe

In 1966 gingen 3.000 arbeidsters van de wapenfabriek FN Herstal in staking en eisten gelijk loon voor gelijk werk.

werking van artikel 119 werd vastgelegd. Vanaf dan kon artikel 119 rechtstreeks worden ingeroepen door individuen, zowel tegen de staat (direct vertikaal effect) als tegen andere individuen (direct horizontaal effect).⁸

Periode van doorbraak gevolgd door periode van impasse

De Defrenne-cases gecombineerd met het steeds luider wordende feministische protest hadden een enorme impact op de maatschappij en zette de EU aan tot onmiddellijke actie. In korte tijd stelde de Commissie drie richtlijnen voor: de richtlijn gelijke beloning voor mannelijke en vrouwelijke werknemers (75/117/EEG), de richtlijn gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de toegang tot het arbeidsproces, beroepsopleiding, promotiekanalen en arbeidsvoorwaarden (76/207/EEG) en de richtlijn gelijke behandeling van mannen en vrouwen op het gebied van de sociale zekerheid (79/7/EEG).

Niettegenstaande dat het hier ging om voorstellen met een hoog prijskaartje, waarbij aanzienlijke veranderingen nodig waren in de lidstaten, keurden de ministers van de Raad deze unaniem goed. Geen enkele lidstaat maakte gebruik van het vetorecht omdat er vanuit verschillende kanten druk werd uitgeoefend: zowel van onder (vrouwenorganisaties, vrouwen

in vakbonden en politieke partijen), van binnenuit (vrouwen in de regering en in de ministeries) als van bovenaf (de Commissie, het Hof, het VN Vrouwenjaar). De maatschappelijke onvrede onder jongeren had in de tweede helft van de jaren 1960 immers een seksespecifieke dimensie gekregen. De verhoging van het opleidingsniveau van vrouwen en hun massale toetreding tot de arbeidsmarkt zorgde voor een hoger politiek bewustzijn en zette vrouwen aan om zich te organiseren tegen discriminatie. Tevens zorgden verschuivingen in het stemgedrag van vrouwen ervoor dat de positie van conservatieve regeringen verzwakte en dat er regeringen aan de macht kwamen die het gelijkerechtenbeleid steunden.

Tegen het begin van de jaren 1970 hadden vrouwenorganisaties samen met andere sociale bewegingen in alle lidstaten de positie van vrouwen stevig op de politieke agenda gezet. Bovendien hadden de Verenigde Naties 1975 uitgeroepen tot *Internationaal Jaar van de Vrouw* en hadden zij alle regeringen in 1973 verzocht om acties te ondernemen. Alle Europese lidstaten worstelden dus stuk voor stuk met deze opdracht, waardoor Europese actie gewenst was. Ondanks dat de geschatte economische kosten van het Europees gelijkerechtenbeleid aanzienlijk waren, keurden alle lidstaten deze goed. De ideologische en politieke wenselijkheid was immers heel hoog en de invoering van gelijke beloning en behandeling op nationaal niveau zou bovendien ongelijke concurrentievoorwaarden creëren op de Europese vrije markt.

Later tijdens de jaren 1980 werd het moeilijker om dure wetten rond gendergelijkheid goedgekeurd te krijgen, omdat de implementatie de lidstaten meer terughoudend had gemaakt tegenover nieuwe Europese sociale wetgeving.⁹ Bovendien had de oliecrisis van 1979 een wereldwijde economische recessie veroorzaakt en waren er meer conservatieve regeringen aan de macht gekomen die een socialer beleid in de weg stonden. Omdat het Keynesiaanse recept van een actief overheidsbeleid de crisis niet had kunnen afwenden, ontstond in deze periode een neoliberale consensus die pleitte voor een strakker monetair beleid en het terugdringen van de rol van de staat. De crisismaatregelen hielden grote besparingen in op het vlak van collectieve voorzieningen en troffen vooral vrouwen. Dit neoliberale crisisklimaat zorgde ervoor dat er tussen 1979 en 1992 slechts twee nieuwe richtlijnen werden goedgekeurd: een omtrent de gelijke behandeling van zelfstandigen (86/631/EEG) en een tweede omtrent aanvullende sociale zekerheid (86/378/EEG). Deze richtlijnen vloeiden voort uit toezeggingen die in de vorige richtlijnen waren gedaan en waren in tegenstelling tot hun voorgangers zo sterk afgezwakt dat ze nauwelijks nieuwe bindende rechten inhielden.¹⁰ Ondanks de aanhoudende en groeiende nationale en supranationale druk voor meer gendergelijkheid, werden alle andere wetsvoorstellen geblokkeerd door Britse vetos. De conservatieve Britse regering van eerste minister Margaret

Thatcher zette in eigen land in op deregulering en een minimale staat en wilde dat de EEG zich beperkte tot het promoten van de vrije markt. In deze periode zien we daarom het gebruik van Europese *soft law* maatregelen (zoals niet-bindende richtlijnen, aanbevelingen voor de lidstaten en actieplannen) om gendergelijkheid te promoten toenemen.

Institutionele en beleidsverbreedende verdragswijzigingen: opnieuw een doorbraak

De impasse zou aanhouden tot 1992, toen met het verdrag van Maastricht de bevoegdheden van de EU werden uitgebreid en er nieuwe soepelere besluitvormingsprocedures werden geïntroduceerd. Twee zaken in het bijzonder waren van belang in deze verdragswijziging. Enerzijds werd het Europees Parlement naar voor geschoven als een volwaardige medebesluitvormer in bepaalde beleidsdomeinen, wat er voor zorgde dat de kansen op een progressief EU-genderbeleid aanzienlijk toenamen.¹¹ Anderzijds werd een Sociaal Handvest¹² aan het EU-verdrag vastgehecht – weliswaar met een Britse *opt out* - wat ruimte gaf om het sociale luik van de integratie te verdiepen. Deze verdragswijziging was mogelijk tegen de achtergrond van het uiteenvallen van het Sovjetrijk en de val van de Berlijnse muur. Door de plotseling instabiele externe structuur kwamen de lidstaten overeen om het integratieproces (inclusief het sociaal beleid) te verdiepen omdat ze het herenigde Duitsland verder wilden inbedden in de economische en monetaire unie. De Britse *opt out* werd door de lidstaten aanvaard om te voorkomen dat het herstel van het machtsverwicht binnen Europa zou mislukken.¹³

Het Verdrag van Amsterdam van 1997 versterkte de rol van het parlement nog meer en maakte van gelijkheid tussen mannen en vrouwen een expliciete EU-doelstelling in al haar beleidsdomeinen. Dit laatste hield in dat de zogenaamde strategie van *gendermainstreaming* vanaf dan verdragsrechtelijk was vastgelegd in het EU-recht. De institutionele en beleidsverbreedende verdragswijzigingen van 1992 en 1997 zouden een einde maken aan de blokkade van nieuwe *hard law* omtrent gendergelijkheid.¹⁴ Dit resulteerde in een richtlijn omtrent zwangerschap en borstvoeding op het werk (92/85/EEG), ouderschapsverlof (96/34/EG), bewijslast (97/80/EG), deeltijdarbeid (97/81/EG) en omtrent gelijke behandeling in arbeid en beroep (2000/78/EG).

In 2002 werd vervolgens de richtlijn uit 1976 omtrent gelijke behandeling van mannen en vrouwen ten aanzien van de toegang tot het arbeidsproces, beroepsopleiding, promotiekanalen en arbeidsvoorwaarden vervangen door een nieuwe richtlijn (2002/73/EG) die de oude richtlijn aanzienlijk versterkte door het toevoegen van duidelijke definities van indirecte discriminatie en (seksuele) intimidatie en door de lidstaten de verplichting op te leggen om instituten op te richten om de gelijkheid tussen

mannen en vrouwen te promoten, analyseren, monitoren en ondersteunen. In 2004 werd ook nog een richtlijn goedgekeurd die het principe van gelijke behandeling van mannen en vrouwen toepast op de toegang tot goederen en diensten beschikbaar voor het publiek. De richtlijn van 2006 (2006/54/EG) bundelt alle bestaande regelingen omtrent gelijk loon, aanvullende sociale zekerheid en bewijslast in een tekst. Tenslotte werd in 2010 een richtlijn goedgekeurd inzake ouderschapsverlof. Deze

fase, gelijke behandeling – verbonden met de liberale feministische traditie – impliceert dat geen enkel individu minder rechten mag hebben dan een ander individu en houdt een juridische gelijkschakeling in van de rechten van mannen en vrouwen. Deze fase wordt belichaamd door het legendarische verdragsartikel 119 en de reeks van richtlijnen omtrent gelijk loon en gelijke behandeling op het werk die daaruit voortvloeiden. Gelijke behandeling is echter inherent problematisch omdat gelijke

Advocate Éliane Vogel-Polsky (foto) zou samen met haar collega Marie-Thérèse Cuveliez gedurende bijna tien jaar lang procederen bij het Europese Hof om gelijke lonen en een gelijke behandeling af te dwingen in de 'Defrenne zaken'.

Bron: E. Gubin, Éliane Vogel-Polsky, Een vrouw met overtuiging, Brussel, 2007, p. 95.

vervangt de eerdere overeenkomst hieromtrent en heeft als voornaamste twee nieuwigheden dat ze enerzijds het recht op ouderschap uitbreidt naar een grotere groep werknemers (nu ook van toepassing op tijdelijke, deeltijdse en interim werkkrachten) en anderzijds het recht op ouderschap voor mannelijke en vrouwelijke werknemers verlengt van drie naar vier maanden waarvan ten minste één maand niet overdraagbaar is naar de andere ouder.¹⁵ Momenteel is er nog een voorstel in behandeling onder de codificatieprocedure dat de Richtlijn van 1992 omtrent zwangerschap en borstvoeding op het werk wil vernieuwen. Het Commissievoorstel beoogde een verlenging van het moederschapsverlof bij de geboorte van een kind van 14 naar 18 weken (in overeenstemming met de aanbevelingen van de Internationale Arbeidsorganisatie). Dit voorstel werd vervolgens geamendeerd in het Europees Parlement en opgetrokken naar 20 weken moeder- en 2 weken vaderschapsverlof. Op dit moment zit het ontwerp echter vast bij de Raad die het huidige voorstel veel te vergaand vindt en de amendementen van het parlement niet aanvaardt.

Historische evolutie in drie fasen

De historische evolutie van het EU-gendergelijkheidsbeleid kan ideaaltypisch worden omschreven als een proces in drie fasen, startend met gelijke behandeling in de jaren 1970, naar positieve actie in de jaren 1980 tot *gendermainstreaming* in de jaren 1990.¹⁶ De eerste

toegang door middel van gelijke rechten niet automatisch leidt tot een gelijke uitkomst en omdat het nalaat de fundamentele oorzaken van ongelijkheid aan te pakken. Deze benadering wil vrouwen incorporeren in de wereld zoals hij is, zonder de onderliggende mannelijke norm en dominante patriarchale waarden te veranderen.¹⁷ Tenslotte is gelijke behandeling enkel gefocust op de formele rechten van vrouwen in een arbeidscontext.¹⁸

In tegenstelling tot gelijke behandeling staat positieve actie. Positieve actie is verbonden met het cultureel feminisme dat uitgaat van essentiële verschillen tussen mannen en vrouwen en verschuift het doel van louter gelijke toegang naar een gelijke uitkomst door de omstandigheden te creëren waardoor startposities meer gelijk worden.¹⁹ Deze benadering erkent verschillen tussen mannen en vrouwen en problematiseert de ongeschreven mannelijke norm. Positieve actie houdt specifieke maatregelen voor vrouwen in, bijvoorbeeld quota of professionele training voor vrouwen die herintreden op de arbeidsmarkt. In de Europese context vind je positieve actiemaatregelen terug in een reeks Actieprogramma's die het uitwisselen van *best practices* aanmoedigen in gebieden zoals kinderopvang en politieke vertegenwoordiging van vrouwen en in het creëren van expert- en lobbynetwerken voor vrouwenrechten.²⁰ Desalniettemin, blijft positieve actie – net zoals gelijke behandeling – enkel begaan met de verdeling van posities binnen hiërarchie >>

chieën. De structurele *status quo* op het gebied van gender, wordt niet uitgedaagd.²¹ Vrouwen worden in deze benadering geholpen mee te kunnen draaien in het (economische en politieke) systeem vanuit hun specifieke behoeften en situatie, maar de werking van dit systeem blijft ongewijzigd. Bijvoorbeeld, wanneer de overheid gaat inzetten op meer moederschapsverlof, zorgt dit er wel voor dat vrouwen kunnen meedraaien op de arbeidsmarkt, maar het gegerende zorgsysteem waarin vrouwen de voornaamste zorgverstrekkers zijn in het gezin blijft onaangetast.

In de *gendermainstreaming* benadering daarentegen – verbonden met postmodern feminisme en met het concept transformatie – is het de gegenderde wereld op zich die als problematisch wordt ervaren, en niet enkel de uitsluiting van vrouwen of het bestaan van een mannelijke norm.²² *Gendermainstreaming* omvat idealiter een analyse van hoe de huidige economische, politieke en sociale systemen en structuren mannen bevoordelen of indirecte discriminatie veroorzaken. Vervolgens wordt gezocht naar een manier om deze systemen en structuren te herontwerpen zodat ze substantieel gelijkheid brengen voor mannen en vrouwen.²³ Bijvoorbeeld, wanneer blijkt dat vrouwen onder- en mannen oververtegenwoordigd zijn in politieke besluitvorming, zal enkel een holistische oplossing die elk deel van het systeem aanpakt en met elkaar verbindt echte gendergelijkheid kunnen verwezenlijken. Er is nood aan meer machtige vrouwen in beeld (media), aan harde quota (politiek), aan een gelijke verdeling van huishoudelijke taken tussen koppels (gezin), aan een haalbare werkdruk zodat arbeid en gezin combineerbaar zijn (werk), aan het tegengaan van het systeem van *old-boys-networks* waar mannen elkaar helpen en vrouwen buiten houden (politiek), aan het bestrijden van het stereotype dat politieke competentie linkt aan een mannelijk gezicht (beeldvorming) etc. Omdat de *gendermainstreaming* benadering een holistische systeemaanpak hanteert zou deze, in tegenstelling tot de andere twee benaderingen, in staat zijn om discriminerende gendernormen, -structuren en -relaties diepgaand te transformeren. Door het transformatieve potentieel van *gendermainstreaming* is de benadering in staat om het klassieke Wollstonecraft dilemma²⁴ op te heffen.

Gendermainstreaming overstijgt immers de tegenstelling tussen gelijke rechten en gelijke uitkomsten, zoals belichaamd door de benaderingen van gelijke behandeling en positieve actie, omdat *gendermainstreaming* focust op de structurele reproductie van genderongelijkheid en als doelstelling heeft beleidsprocessen te transformeren zodat de gender *bias* wordt opgeheven.²⁵ Deze benadering werd officieel aangenomen door de EU – naar aanleiding van de VN Vrouwenconferentie in Peking in 1995 – op het moment dat de Raad het vierde Actieprogramma (1996-2000) goedkeurde dat *gendermainstreaming* naar voor schoof als de voornaamste strategie voor gendergelijkheid naast positieve actie. *Gendermainstreaming*

betekent voor de EU “de integratie van een genderperspectief in elke fase van het beleidsproces – ontwerp, implementatie, monitoren en evaluatie – met het oog op het promoten van gelijkheid tussen mannen en vrouwen.”²⁶ Deze definitie van *gendermainstreaming* wordt echter vrij technisch ingevuld: de focus ligt immers op de bestaande actoren in de bestaande processen en minder op het herdenken van deze processen of op het integreren van

die systemen, waarden en ideologieën wil veranderen.

Kritieken vanuit de feministische theorie

Door de jaren heeft een interessante *spill-over* plaats gevonden op het gebied van gendergelijkheid. Terwijl in 1957 het objectief van gendergelijkheid onbedoeld in het Verdrag werd opgenomen om oneerlijke concurrentie en verstoringen van de Europese vrije markt te voorkomen, zou het principe van gelijk loon voor gelijk werk al gauw uitbreiden tot een bredere eis tot gelijke rechten gerelateerd aan werk. Gendergelijkheid in de EU is intussen geëvolueerd van een uitwas van het voorkomen van marktdistorsies over het benadrukken van de rol van vrouwen in economische groei en het tegengaan van werkloosheid in de jaren 1990, tot meer recent als onmiskenbaar verbonden met democratie en een mensenrecht op zich.²⁷ Bovendien treden via *soft law* ook steeds meer andere domeinen – zoals huiselijk geweld, familiebeleid en politieke vertegenwoordiging – binnen in het EU-beleid.²⁸ Desalniettemin is het noodzakelijk om in het achterhoofd te houden dat het EU-beleid rond gendergelijkheid voortvloeit uit een economische logica en nog steeds grotendeels onderworpen is aan een marktgeoriënteerd institutioneel design.

Feministische academici onderscheiden ruwweg drie grote problemen met het EU-genderbeleid.²⁹ Een eerste pijnpunt betreft de focus. Het Europese genderbeleid heeft immers een aanzienlijke focus op de arbeidsmarkt en omvat geen bindende maatregelen wat betreft de andere domeinen. Dit valt te verklaren doordat de EU in essentie is ontwikkeld met het oog op het promoten van economische integratie en haar burgers tot aan het Verdrag van Maastricht in 1993 hoofdzakelijk als werknemers benaderde in plaats van als burgers.³⁰

De voornaamste bevoegdheden en dus ook de expertise en de denkwijze van de ambtenaren en beleidsmakers binnen de EU-instellingen situeren zich hoofdzakelijk binnen de economische logica. Genderongelijkheid is echter een holistisch probleem dat zich niet alleen op de arbeidsmarkt situeert, maar zich manifesteert in verschillende sferen (op school, in de private sfeer, in de media, in de politiek, etc.) die elkaar versterken en beïnvloeden.

Ten tweede schort er iets aan de aanpak om gendergelijkheid te verwezenlijken. Ondanks dat de EU bindende wetgeving heeft uitgevaardigd op het vlak van de arbeidsmarkt, heeft deze enkel in individuele rechtszaken een directe impact gehad. De seksesegregatie van de Europese arbeidsmarkt blijft al decennia grotendeels intact (zowel horizontaal als verticaal) omdat de sociostructurele oorzaken van seksediscriminatie, zoals de scheve verdeling van onbetaalde zorgarbeid of discriminerende genderstereotypen, niet aan bod komen in de Richtlijnen. Hoewel de recentere strategie van *gendermainstreaming* in theorie wel het potentieel heeft om deze dieperliggende sociostruc-

Bron: rosadoc.be

Airhostess Gabriëlle Defrenne werd conform met het Sabena-reglement op haar 40ste verjaardag ontslagen.

uitgesloten groepen in beleidsvorming. Door de technische invulling wordt *gendermainstreaming* ook als conflictloos of apolitek voorgesteld, terwijl het uiteindelijk gaat om een verschuiving van macht van de ene groep (mannen) naar de andere groep (vrouwen). Bovendien wordt *gendermainstreaming* in de praktijk met ‘zachte’ beleidsinstrumenten verwezenlijkt (zoals niet-bindende mededelingen, richtsnoeren voor de lidstaten of het uitwisselen van goede voorbeelden) waardoor resultaten niet afdwingbaar zijn en afhankelijk van de *goodwill* van de lidstaten. De EU hanteert dus een vrijwillige en technische benadering waarbij gendergelijkheid in de bestaande beleidsdomeinen en -processen wordt ingepast, in plaats van een wezenlijk transformatieve benadering

turele oorzaken van genderongelijkheid aan te pakken en een transformatie teweeg te brengen in het Europese beleidsproces en wetgeving, blijkt dit in de praktijk niet zo voor de hand te liggen. Ondanks haar transformatieve potentieel blijft *gendermainstreaming* steken in het proces van implementatie en wordt de benadering op een beperkte en vrijblijvende manier ingevuld, ontdaan van de politieke dimensie. Genderbeleid wordt bovendien vaak instrumenteel ingezet om andere beleidsdoelstellingen, zoals armoedebestrijding of economische groei, te verwezenlijken.

Ten derde is er ook grote kritiek op de onderliggende EU-ideologie die aan de basis ligt van haar beleid. Deze zou te sterk de nadruk leggen op de interne markt en economische groei enerzijds en op moederschap anderzijds. Deze ideologie heeft de inhoud van het Europese genderbeleid beïnvloed. Verschillende richtlijnen zijn immers tot stand gekomen in een politiek klimaat dat om allerlei redenen nood had aan een herstructurering en flexibilisering van de arbeidsmarkt. Sinds het Witboek Groei, Competitiviteit en Werkgelegenheid van 1993 van toenmalige Commissievoorzitter Jacques Delors heeft de EU inderdaad een heel sterke focus op competitiviteit en economische groei. Het opleiden en aan het werk zetten van veel meer mensen dan nu het geval is, zijn cruciaal voor de EU om deze doelstellingen te bereiken. Zowel de Europese Werkgelegenheidsstrategie, als de Lissabondoelstellingen als de gloednieuwe Europa 2020 zijn er daarom op gericht om vrouwen uit de economische 'inactiviteit' te halen. Gendergelijkheid is hier echter niet de hoofddoelstelling. Het gaat in essentie om het creëren van een competitieve economie met economische groei, waarbij het sociale zekerheidsmodel betaalbaar blijft. Verschillende auteurs klagen daarom aan dat het integreren van gendergelijkheid in verschillende beleidsdomeinen weinig te maken heeft met sociale rechtvaardigheid en democratie. Europa investeert in de gelijkwaardige deelname van mannen en vrouwen in werk en opleiding omdat dit instrumenteel noodzakelijk is. Het 'verzoenen van werk en gezin' bijvoorbeeld wordt door Europa benaderd als een noodzakelijk hulpmiddel om de actievere participatie van vrouwen in de arbeidsmarkt te verwezenlijken en niet als een doelstelling op zich (om een eerlijkere verdeling van onbetaalde zorgarbeid te realiseren).³¹

Analyse van de goedgekeurde richtlijnen alsook van de richtlijn die nu op tafel ligt leert ons bovendien dat Europa een groot belang hecht aan 'moederschap'. De rol van vaders in de opvoeding en een meer gelijke verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen blijken niet bovenaan op de agenda te staan. Veel verder dan mannen (net zoals vrouwen) de mogelijkheid bieden om ouderschapsverlof op te nemen gaat het niet. In het meest recente Commissievoorstel wordt verder het moederschapsverlof met vier weken opgetrokken. Over de rol van vaders wordt niet gesproken. De Commissie versterkt hiermee een stereotiep rollenpa-

troon in de familie. De band tussen moeder en kind wordt geprivilegieerd en vaderschap gedevalueerd. De man blijft in hoofdzaak werknemer en geen vader. Europa blijkt weinig ambitie te hebben om dit klassieke rollenpatroon te doorbreken in haar wetgeving en bevestigt zo de huidige rolverdeling binnen families. De langere afwezigheid van (jonge) vrouwen heeft echter een impact op de aanwerving, de carrièrekansen, het loon en het pensioen van vrou-

nomische groei, competitiviteit en werkgelegenheid zijn al decennia sleuteldoelstellingen voor de EU en het gendergelijkheidsbeleid bleek verrassend instrumenteel om deze doelstellingen te verwezenlijken. Hoewel genderactivisten hier strategisch gebruik van hebben gemaakt om meer gendergelijkheid te realiseren, staat dit een echt transformatief beleid in de weg. De EU lijkt in haar beleidsvorming bovendien te vertrekken van een ideologie die

Bron: Margaret Thatcher, *Margaret Thatcher: the Downing street years*, 1995.

Tussen 1979 en 1992 liepen bijna alle Commissievoorstellen voor nieuwe richtlijnen omtrent gendergelijkheid vast op Britse vetos.

wen. Het lijkt Europa er echter vooral om te gaan om meer mensen – en dan vooral vrouwen – aan het werk te krijgen. Om dit te verwezenlijken moet de arbeidsmarkt flexibeler worden en moet er (*de facto* voor vrouwen) ruimte zijn om naast het werk ook zorgtaken op zich te nemen via moederschapsverlof, ouderschapsverlof en deeltijdwerken.

Conclusie

Ondanks de verbreding van het beleid (zowel op vlak van thema's als van strategieën) lopen economische motieven als een rode draad door de geschiedenis van het genderbeleid in de EU. Verschillende moedige activisten binnen en buiten de instellingen hebben er echter voor gezorgd dat gender hoog op de EU agenda is blijven staan en hebben hiermee het gelijkerechtenbeleid in Europa mede vorm gegeven. Door de geschiedenis heen is dit echter een balanceringsoefening gebleken waarbij de Europese economische motieven nooit veraf waren. Eco-

grote waarde hecht aan de moeder als voornaamste zorgverstrekker voor jonge kinderen, en ook het door mannen gedomineerde Europees Hof deed in het verleden al enkele uitspraken waarbij duidelijk naar voor kwam dat zij het gemeenschapsrecht niet geschikt acht om enige impact te hebben op de verdeling van verantwoordelijkheden tussen ouders en de organisatie binnen het gezin.³²

Deze achterliggende doelstellingen en ideologie beknotten de reikwijdte van het genderbeleid. Een echt transformatief beleid is nog veraf omdat de EU voorlopig geen fundamentele veranderingen in de genderverhoudingen teweeg brengt en de onderliggende machtsverhoudingen en -systemen intact laat. Ook de verdere verruiming van het EU-genderbeleid die nu aan de gang is en waarbij meer en meer aandacht gaat naar het concept van meervoudige discriminatie kan weinig soelaas bieden en loopt het risico om verstrikt te raken in dezelfde economische logica. ///

Bron: Wall Street Journal Online.

Doorheen de tijd is het Europese genderbeleid enorm geëvolueerd. Het 'hard law' EU genderbeleid heeft echter nog steeds een aanzienlijke focus op de arbeidsmarkt en hecht een groot belang aan moederschap.

Noten:

1 É. Gubin, *Éliane Vogel-Polsky. Een vrouw met overtuiging*. Brussel, 2007.

2 A. Van der Vleuten, "Brussel' op de bres voor vrouwen: Europees beleid voor gelijke rechten", in: *Uitgelezen*, 13 (4), 2007, pp. 3-6.

3 A. Mazur, *Gender Bias and the State: Symbolic Reform at Work in Fifth Republic France*. Pittsburgh, 1995; C. Hoskyns, *Integrating Gender: Women Law and Politics in the European Union*. London, 1996; T. Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union. Education, Training and Labour Market Policies*. London, 1998.

4 M. Carson, *From Common Market to Social Europe? Paradigm Shift and Institutional Change in European Union Policy on Food, Asbestos and Chemicals, and Gender Equality*. Stockholm, 2004; É. Gubin, *Éliane Vogel-Polsky...*; C. Hoskyns, *Integrating Gender: Women Law and Politics in the European Union*. London, 1996.

5 É. Gubin, *Éliane Vogel-Polsky...*, p. 81.

6 Vrouwen zijn op dat moment aanzienlijk ondervertegenwoordigd in de vakbonden. In 1965 maakten vrouwen één vijfde van de vakbonden uit, maar de directies bleven stevig in handen van mannen. Het principe van gelijk loon voor gelijk werk werd wel erkend door de vakbonden, maar de invulling ervan bleef in de praktijk dode letter. Ook al wilde Éliane Vogel-Polsky volledig kosteloos pleiten, de vakbonden weigerden haar dossiers rond loonongelijkheid te bezorgen en weigerden om eventuele arbeidsters te ondersteunen die een case wilden starten. De eerste case ging in op de ongelijke pensioenvergoeding (Case 80-70, Defrenne vs. De Belgische Staat, 1971, ECR 445), de tweede ging in op de lagere lonen voor vrouwelijke werknemers (Case 43-75, Defrenne vs. Sabena, 1976, ECR 455) en de derde omvatte de discriminerende werkomstan-

digheden en pensioenleeftijd (Case 149/77, Defrenne vs. Sabena, 1978, ECR 1365). Vogel-Polsky en Cuvelliez verloren de eerste en derde case omdat er op het moment dat de zaak voor het Europese Hof kwam nog geen expliciete wetten waren die dit soort vormen van ongelijke behandeling van mannen en vrouwen verboden. Het Hof weigerde gelijk loon te interpreteren als een gelijke pensioenvergoeding of als toepasbaar op andere werkomstandigheden voor mannen en vrouwen (zoals verplicht moeten stoppen op een jongere leeftijd en daardoor inkomen verliezen).

8 M. Carson, *From Common Market to Social Europe? Paradigm Shift and Institutional Change in European Union Policy on Food, Asbestos and Chemicals, and Gender Equality*. Stockholm, 2004; C. Ellina, *Promoting Women's Rights. The Politics of Gender in the European Union*. New York, 2003; É. Gubin, *Éliane Vogel-Polsky. Een vrouw met overtuiging*. Brussel, 2007; C. Hoskyns, *Integrating Gender: Women Law and Politics in the European Union*. London, 1996.

9 A. Van der Vleuten, *The Price of Gender Equality. Member States and Governance in the European Union*. Aldershot, 2007, p. 105; A. Van der Vleuten, *Dure vrouwen, dwarse staten: een institutioneel-realistische visie op de totstandkoming en implementatie van Europees beleid*. Nijmegen, 2001.

10 A. Van der Vleuten, *Dure vrouwen, dwarse ...*

11 Het Europees Parlement en meer specifiek haar comité vrouwenrechten en gendergelijkheid zorgden er via het indienen van amendementen op verschillende momenten voor dat de Commissievoorstellen aanzienlijk versterkt werden.

12 Het Sociaal Handvest betekende een verbreding van de reikwijdte van het EU-beleid en introduceerde een nieuwe procedure die de Europese sociale partners (voornamelijk BUSINESSEUROPE, CEEP en ETUC) een officiële rol gaf in het beleidsproces op EU niveau. De Richtlijnen omtrent ouder-schapsverlof en deeltijdwerk kwamen hieruit voort. De inhoud van deze richtlijnen is echter een "minimum common denominator outcome" die weinig significante beleidsverandering vergt in de lidstaten. Zie A. Van der Vleuten, *The Price of...*, p. 117.

13 A. Van der Vleuten, *Dure vrouwen, dwarse ...*

14 A. Van der Vleuten, *The Price of...*

15 In principe is het recht op ouderschapsverlof een individueel recht voor elke ouder die een kind heeft tot 8 jaar. Veel lidstaten hebben echter toegestaan dat het recht op ouderschapsverlof van de ene op de andere ouder kan worden overdragen, hetgeen in de praktijk betekent dat moeders langer ouderschapsverlof opnemen dan vaders. Het blijft af te wachten of de niet-overdraagbaarheid van één van de vier maanden ervoor zal zorgen dat vaders meer ouderschapsverlof opnemen. Zie: 'European Network of Legal Experts in the Field of Gender Equality', in: *European Gender Equality Review*, 1, 2010.

16 De meeste auteurs zien de drie ideaaltypische strategieën om gendergelijkheid te verwezenlijken niet als concurrerend of onderling incompatibel maar als complementaire methoden die elkaar versterken. Zie: T. Rees, *Mainstreaming Equality in the European Union. Education, Training and Labour Market Policies*. London, 1998; T. Rees, 'The Politics of 'Mainstreaming' Gender Equality', in: E. Breitenbach, A. Brown, F. Mackay & J. Webb (eds.), *The Changing Politics of Gender Equality in Britain*. Basingstoke, 2002; J. Squires, 'Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation', in: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12 (3), 2005, pp. 366-388.

17 T. Rees, *Mainstreaming Equality in ...*; T. Rees, 'The Politics of ...

18 M.A. Pollack, & E. Hafner-Burton, 'Mainstreaming Gender in the European Union', in: *Journal of European Public Policy*, 7 (3), 2000, pp. 450-552.

19 Rees, *Mainstreaming Equality in ...*

20 M.A. Pollack, & E. Hafner-Burton, 'Mainstreaming Gender in ...', pp. 450-552.

21 Rees, *Mainstreaming Equality in ...*

22 M. Verloo, & E. Lombardo, 'Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach', in: M. Verloo (ed.), *Multiple Meanings of Gender Equality. A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*. Budapest, 2007.

23 T. Rees, 'The Politics of ...

24 Mary Wollstonecraft (1759-1797) was een Engelse feministische schrijfster die pleitte voor een burgerschap dat de verschillen tussen mannen en vrouwen wettelijk erkende en waardeerde. Het Wollstonecraftdilemma werd het eerst gefor-

muleerd door Carole Pateman en omschrijft het dilemma dat de twee gebruikelijke routes om gendergelijkheid te verwezenlijken (gelijke behandeling en positieve actie) incompatibel zijn, omdat ze allebei plaats vinden in de patriarchale staat. Aan de ene kant, wanneer je via een gelijke rechtenbenadering vrouwen integreert in de wereld zoals hij is (dus in een patriarchaal burgerschap gebaseerd op de norm van de mannelijke burger) integreer je vrouwen alsof ze gelijk zouden zijn aan mannen, wat betekent dat vrouwen enkel een burgerschap genieten als waren ze 'minderwaardige mannen'. Aan de andere kant, erkenning vragen voor de verschillen van vrouwen, in een patriarchale maatschappij waar een hiërarchische verdeling tussen de seksen heerst, betekent dat je vrouwen gaat integreren als vrouwen en niet als volwaardige burgers: dus als speciale leden van de maatschappij die een speciale juridische behandeling nodig hebben. Het dilemma is dan of vrouwen wel moeten vragen om gelijke rechten als in een patriarchale maatschappij gelijkheid assimilatie betekent met de rechten van mannen of dat ze daarentegen moeten streven naar een verschillend burgerschap 'voor vrouwen', met het risico op stigmatisatie omdat ze een afwijkende positie hebben van de mannelijke norm. Zie E. Lombardo Lombardo, E., 'EU Gender Policy: Trapped in the 'Wollstonecraft Dilemma?' in: *European Journal of Women's Studies*, 10 (2003), (2), pp. 159-180; C. Pateman, *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge, 1989.

25 J. Squires, 'Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation', in: *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12 (3), 2005, pp. 366-388.

26 Website Europese Commissie, Directoraat-Generaal Werkgelegenheid, Sociale Zaken en Inclusie: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=421&langId=en>, geraadpleegd op 14 April 2011.

27 A. Van der Vleuten, *The Price of ...*

28 E. Lombardo & P. Meier, 'Framing Gender Equality in the European Union Political Discourse', in: *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 15 (1), 2008, pp. 101-129.

29 J. Kantola, *Gender and the European Union*. Basingstoke, 2010, p. 46.

30 J. Kantola, *Gender and the ...*, p. 46.

31 Zie M. Braithwaite, *How Regions in Germany, France and the United Kingdom are putting into Practice the New Approach. Final Report of the Survey of Current Practice and Findings of the Seminar at Gelsenkirchen* January 21-22, 1999 European Commission, DG Regional Policy and Cohesion, 1999; M. Braithwaite, 'Mainstreaming Gender in the European Structural Funds. Paper prepared for the Mainstreaming Gender in European Public Policy Workshop, University of Wisconsin-Madison, October 14-15, 2000; C. Hoskyns, 'Governing the European Union: Gender and Macroeconomics' in: S. Rai and G. Waylan (eds.) *Global Governance: Feminist Perspectives*. New York, 2008.

32 J. Kantola, *Gender and the ...*, p. 48.

Petra Debusscher is postdoctoraal onderzoeker (Bijzonder Onderzoeksfonds) aan het Centrum voor EU Studies van de Universiteit Gent. Zij behaalde in het voorjaar van 2010 haar doctoraat met een proefschrift over gendermainstreaming in het ontwikkelingsbeleid van de Europese Commissie.
Contact: Petra.Debusscher@UGent.be

De *matronae* als schakel tussen de rijkselite en de bevolking van het Rijnland vanaf de tweede eeuw na Christus

Ontmoetingen in de tempel

De cultus van de *matronae*, lokale godinnen uit het Rijnland, geeft een inkijk in de sociale verhoudingen van de samenleving waarin ze in de Romeinse keizertijd werden geëerd. Door de nabijheid van de Rijn grens waren er constant militairen aanwezig in dit gebied. De hoogste officieren, leden van de rijkselite, vervulden voor een korte periode hun functies in het Rijngebied. Zij verbleven met hun echtgenotes in de legerkampen van Germania Inferior. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat deze mensen zich verbonden voelden met de lokale samenleving. Toch gaven zij met altaren voor de lokale *matronae* een ander signaal.

/ Max Hamel /

De samenleving van het Romeinse Rijnland uit de tweede eeuw is onder te verdelen in een civiele en militaire bevolking. We zien een paradox in de manier waarop deze twee groepen met elkaar omgingen. Enerzijds stonden de militaire officieren los van de civiele bevolking door hun aanzien en het feit dat ze deel waren van het leger. Anderzijds lieten ze wel zien zich verbonden te voelen met de samenleving door deel te nemen aan de lokale cultus van de *matronae*. In dit artikel betoog ik dat militaire echtparen en de civiele bevolking van het Rijnland met elkaar in aanraking kwamen binnen de *matronae*-cultus. De mannen waren hooggeplaatste Romeinse militairen van het eerste legioen Minerva dat gelegerd was in Bonna (Bonn). Het was gebruikelijk voor officieren om hun echtgenotes mee te nemen naar het legerkamp. Voor gewone soldaten waren tot in de derde eeuw juist wetten van kracht om te voorkomen dat zij getrouwd waren in hun diensttijd.¹ Mannen en vrouwen hadden verschillende beweegredenen om deel te nemen aan de cultus en richtten zich op andere groepen.

De twee gezichten van de *matronae*

De *matronae* vormden een godheid die werd voorgesteld als drie vrouwen, wier populariteit in het gebied rond Keulen en Bonn groot was. De functie van de godinnen is onbekend, maar vaak wordt aangenomen dat ze verbonden werden aan vruchtbaarheid. Dit is echter niet met zekerheid vast te stellen. De *matronae* groeiden in de tweede eeuw uit tot de meest populaire cultus van het Rijnland, zoals blijkt uit het overwicht dat zij hebben ten opzichte van andere goden in het epigrafische materiaal.² De vondsten zijn in hoofdzaak votiefaltaren, die werden opgericht als aflossing van een gelofte die zij hadden afgelegd om iets van de godin gedaan te krijgen.³ Deze werden niet alleen gewijd door de lokale bevolking, de Germaanse Ubii: *matronae*-tempels werden ook bezocht

door militairen die oorspronkelijk niet uit het gebied afkomstig waren.

Zo kwamen ook militaire officieren in de tempel en vanuit hun oogpunt wordt het specifieke karakter van de cultus het meest duidelijk. Van het militaire echtpaar Lucius Calpurnius Proclus en Domitia Regina zijn twee votiefaltaren in de *matronae*-tempel van Bonn terug gevonden en de man heeft alleen nog een derde gemaakt. Deze mensen waren van senatoriale afkomst en behoorden dus tot de top van de Romeinse samenleving. Mensen van hun aanzien was de Romeinse cultuur eigen, waardoor hen een aantal zaken moet zijn opgevallen als zij een *matronae*-tempel bezochten.

Voor buitenstaanders vertoonden de *matronae* aan de ene kant vertrouwde Romeinse gebruiken, terwijl ze aan de andere kant duidelijk lokaal waren. Dit typeert het duale karakter van de cultus. Al van enige afstand sprong de architectuur van *matronae*-tempels in het oog. Het gebouw was niet mediterrane, maar een Gallo-Romeinse tempel. Dit waren vierkante tempels omgeven door een buitenmuur.

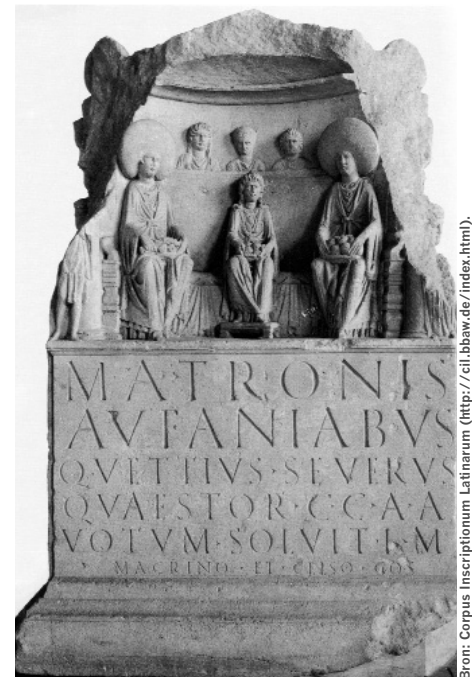
Binnen waren Calpurnius en Regina vertrouwd met de votiefaltaren en cultusbeelden. Sommigen stelden goden voor die afkomstig waren uit de mediterrane wereld. Zo zijn er in de tempel van Pesch beelden van Jupiter Optimus Maximus gevonden.⁴ Ook de afbeeldingen van de *matronae* waren op het eerste gezicht niet on-Romeins.

Toch ontging het de toeschouwers niet dat zij zich in de tempel van een lokale godin bevonden. Het feit dat de *matronae* in drievoud waren, vindt een parallel bij Gallische/Germaanse goden. Bovendien waren de godinnen niet gekleed in Romeinse kledij, maar droegen ze lokale klederdracht. In het oog sprong het bolvormige hoofddeksel, waarmee geen andere godheid uit de Romeinse tijd afgebeeld werd.

Altaren met inscripties waren een Romeins gebruik, evenals het Latijn en de vaste formules. Toch kwam ook in de tekst het lokale karakter van de cultus naar voren in het *epitheton* (bijnaam) dat de *matronae* droegen. De godinnen staan onder een groot aantal verschillende *epitheta* bekend. Deze klonken on-Romeins en

de meeste waren voor buitenstaanders niet te begrijpen. Uit de namen valt af te leiden dat de *matronae* verbonden waren met het gebied en haar bevolking. Zo verwezen de bijnamen naar subgroepen, grotere stamverbanden (zoals *Frisinaivae* – de Friezen) of plaats- en riviernamen (zoals *Rhenahenae* – de Rijn). Afbeeldingen tonen dat de offergebruiken Romeins waren, waarbij onder andere wierrook op het altaar kon gezet worden. Over de verdere praktijk van de *matronae*-cultus is niets bekend.

De tempel die Calpurnius en Regina in de tweede eeuw aantreffen had er niet altijd zo uitgezien. Aan het einde van de eerste en begin tweede eeuw na Christus heeft er een verandering plaatsgevonden, toen er meer mediterrane gebruiken werden opgenomen in de cultus. Over de periode van vóór de verandering is echter niets bekend, omdat al het bronnenmateriaal uitsluitend van de geromaniseerde cultus stamt. Een van de redenen dat we enkel objecten uit deze periode hebben, is dat vanaf dat moment materialen van hogere kwaliteit gebruikt werden (zandsteen en marmer) die een grotere kans hebben om bewaard te blijven dan bijvoorbeeld hout. Welke vorm de godinnen

Bron: Corpus Inscriptionum Latinarum (<http://cil.bbaw.de/index.html>).

De afbeelding van de *matronae* op het altaar van Quintus Vettius Severus opgericht in Bonn (Rheinisches Landesmuseum, Bonn).

vóór deze periode hadden, staat ter discussie. Verschillende auteurs nemen aan dat ze eerst geen antropomorfe vorm hadden, maar als een boom werden voorgesteld.⁵ Anderen zeggen dat we niet aan mogen nemen dat de godinnen eerst niet ook menselijk waren, omdat er voor dit animistische verleden enkel aanwijzingen zijn uit de tweede eeuw.⁶ Omdat er geen directe bewijzen zijn van deze voorgeschiedenis heeft Greg Woolf opgeroepen om niet verder >>

op zoek te gaan naar de invloed van de pre-Romeinse situatie.⁷ In dit artikel geef ik gehoor aan zijn oproep en benader de cultus als een product van de tweede eeuw.

In deze periode bereikten twee processen hun hoogtepunt die van invloed zijn geweest op de vorm die de cultus kreeg. De eerste ontwikkeling was dat de romanisering van de lokale bevolking haar hoogtepunt bereikte. Dit was vóór de Romeinse verovering begonnen, maar bereikte pas in de tweede eeuw zijn hoogtepunt. Het effect van deze ontwikkeling was dat steeds meer mensen zichzelf en elkaar als Romein gingen zien. Dit uitte zich in het overnemen van Romeinse namen, kledingstijlen, huisvesting, architectuur, taal en gebruiksvoorwerpen. Ook werden spirituele zaken als godsdienst en grafrituelen aangepast aan de Romeinse standaard.⁸ Deze veranderingen hebben er mede voor gezorgd dat de *matronae* een Romeins uiterlijk kregen: de bevolking zag zichzelf als Romeins en paste haar goden in deze zin aan. Het is voor te stellen dat als de cultus niet geromaniseerd was geweest, hij niet zo populair geworden was. Mensen hadden namelijk behoefte aan een cultus die bij hun (nieuwe) Romeinse identiteit paste.

Het tweede proces vond plaats in de samenstelling van het leger. Steeds meer gewone legionairs kwamen niet van buiten de provincie, maar werden lokaal gerekruteerd. Dit zorgde ervoor dat in de tweede eeuw het merendeel van de gewone soldaten van lokale oorsprong was, zoals blijkt uit hun namen.⁹ De groei van het lokale aandeel in het leger moet zijn uitwerking hebben gehad op de populariteit van lokale culten. Veel soldaten zullen de wens gehad hebben om de tempels van de *matronae* in hun diensttijd te blijven bezoeken, waardoor de godinnen een reputatie opbouwden binnen het legerkamp. Zo ging ook de militaire elite, die niet lokaal gerekruteerd werd, ze als invloedrijke godinnen beschouwen.

De militaire echtparen

Hooggeplaatste officieren en hun echtgenotes woonden in de *principia*, het centrale gebouw van een legerkamp. Een aantal houten schrijftabletten, gevonden in het legerkamp Vindolanda (gelegen bij de muur van Hadrianus in Noord-Engeland), geven een uniek inzicht in de situatie van de officiersvrouwen. Zo is een uitnodiging voor een verjaardagsfeest van de echtgenote van een officier gevonden, verstuurd aan een vrouw in dezelfde situatie.¹⁰ Toch is over het dagelijks leven van deze vrouwen weinig bekend. De Vindolandatabletten zijn een van de weinige bronnen die laten zien dat ze überhaupt in het kamp woonachtig waren. Dat de vrouwen in staat waren feesten te geven, een gewone bezigheid van een lid van de elite, laat zien dat ze vrij waren om een leven te leiden dat paste bij hun stand. Omdat het Rijnland en het gebied rond de muur van Hadrianus vergelijkbare grensstreken waren, is het waarschijnlijk dat deze situatie ook gold voor het legerkamp van Bonn.

Het was voor Romeinen niet ongebruikelijk

om als echtpaar een inscriptie op te richten. Dit hebben militaire stellen van het legerkamp Bonn ook voor de *matronae* gedaan. Calpurnius en zijn vrouw waren afkomstig uit Ancyra (het huidige Ankara) in de provincie Galatia (gelegen in het huidige Turkije). In het legerkamp van Bonn vervulde hij de positie van *legatus augustus legionis*, de hoogste gezagsvoerder van het eerste legioen Minerva. Hun altaren zijn te dateren tussen 180 en 185 na Chr. Ook een tweede legaat, Claudius Stratonicus, heeft samen met zijn vrouw Flavia Tiberina een

Een votief altaar opgericht door Domitia Regina en Lucius Calpurnius Proclus, te dateren tussen tussen 180 en 185 na Chr.

altaar opgericht in de *matronae*-tempel in de civiele nederzetting van Bonn ten behoeve van hun gezondheid. Deze is te dateren tussen 184 en 186 na Chr. Ook zij waren afkomstig uit het huidige Turkije, hun geboortestad was Aezani in Phrygia. Legaten behoorden tot de belangrijkste mensen van het rijk, zo hadden zij de mogelijkheid om consul te worden (de rang onder de keizer) wat Calpurnius en Stratonicus waarschijnlijk ook geworden zijn. Deze echtparen waren van hoog aanzien en behoorden tot de rijkselite.¹¹

De manier waarop de militaire echtparen de *matronae* benaderden, werd bepaald door het onderscheid dat gemaakt werd tussen de civiele en militaire bevolking van het Rijnland. De legereenheden leefden in een afgesloten legerkamp waar het commando gevoerd werd door een aanvoerder afkomstig van buiten het Rijnland. Het leger stond in politiek opzicht apart van de samenleving doordat het niet onder het lokale bestuur viel, maar direct onder de keizer. Dit onderscheid werd ook door godsdienst benadrukt, zo had het leger een aparte religieuze kalender. Het leger eerde de keizerlijke familie en uitsluitend traditionele Romeinse of specifieke militaire culten. Opvallend genoeg werden er geen lokale goden toegevoegd aan deze kalender, waaruit blijkt dat het legioen werd voorgesteld als een gesloten gemeenschap met eigen gebruiken. Hiermee werd de eenheid van

het legioen benadrukt en toonden de deelnemers zich loyaal aan de keizer en het rijk. Deze aparte status bleef gehandhaafd ondanks dat veel van de gewone soldaten van lokale afkomst waren.¹²

Toch was dit onderscheid niet absoluut. Militairen hadden namelijk de vrijheid om private godsdienst los van de legerreligie te bedrijven. De *matronae*-tempel in Bonn was dus ook niet gelegen binnen het legerkamp, maar in de civiele nederzetting daarbuiten, die niet onder het militaire gezag viel. De militairen die deelnamen aan de cultus moesten dus het legerkamp verlaten en begaven zich onder de civiele bevolking.

Bij de vraag wat de beweegredenen van de rijkselite waren, kan het onderscheid tussen mannen en vrouwen verheldering bieden. Door middel van de *matronae* konden de mannen zichzelf dichter bij de gewone, lokaal gerekruteerde soldaten plaatsten. Het nadeel was dat zij door deel te nemen aan een lokale cultus het onderscheid tussen civiel en militair verzwakten en daarmee de effectiviteit van de legerreligie in gevaar konden brengen.

Voor de vrouwen gold dit bezwaar niet, omdat zij geen deel waren van het leger en geen rol speelden in de legerculten. In de *matronae*-cultus lijken vrouwen juist wel een belangrijke plaats gehad te hebben. Hoewel niet duidelijk is wat deze inhield, wijst de afbeelding van een vrouw in *matronae* klederdracht die naast het offer staat hier op. Het voorstellen van een vrouw in de kleding van een godin komt niet vaak voor bij culten uit het Romeinse rijk. Dat het bijzonder was, versterkte het lokale karakter van de cultus. Voor de echtgenotes van de hooggeplaatste militairen was de *matronae*-cultus een plaats waar zij de mogelijkheid hadden deel te nemen aan de rituelen, terwijl ze dat niet konden in de legerculten.

Matronae-cultus als ontmoetingsplaats

Opvallend is dat de cultus, hoewel hij onherpelijk verbonden was met het Rijnland, niet alleen lokale inwoners trok. In de regel waren lokale culten niet populair bij leden van de rijkselite. Het was echter niet ongepast voor hooggeplaatste militairen om een lokale cultus te bezoeken. Toch moeten deze mensen zich ervan bewust zijn geweest dat er een boodschap uitging van hun bezoek. Door zich te mengen in een lokale cultus liet het echtpaar zien dat zij zich niet afzijdig hielden van de civiele bevolking. Als dit niet hun bedoeling was geweest, hadden zij zich beperkt tot de Griekse/Romeinse goden. De overweging om deel te nemen aan een lokale cultus moet niet onderschat worden, omdat het de aparte status van het leger in gevaar kon brengen.

Dat de rijkselite de cultus bezocht, is bijzonder omdat zij slechts voor een korte periode in Germanië waren. De aanstelling van hooggeplaatste militairen was van relatief korte duur, minimaal drie of vier jaar. Leden van de Romeinse elite maakten carrière door een redelijk

vaste volgorde van civiele en militaire posities te bekleden (*cursus honorum*). Deze promoties brachten hen in alle hoeken van het rijk, zo werd Calpurnius Proclus later stadhouder van Achaia (in het huidige Griekenland) en Gallica Belgica. Omdat deze mensen gericht waren op het rijksniveau zal het niet vaak zijn voorgekomen dat ze zich verbonden voelden met de bevolking van het gebied waar ze gelegerd waren, vooral niet als de gebruiken sterk afweken van de hunne. Zo was het Rijnland, een perifere grensgebied, heel anders dan de stedelijke ge-

voren. De belangrijkste eigenschap van de godinnen lijkt te zijn dat ze lokaal waren: uit de bijnamen blijkt dat ze onherroepelijk verbonden waren met het Rijnland en haar bevolking. Volgens Woolf is de populariteit van de cultus te verklaren met een gevoel van 'antiglobalisme'. In een periode waarin het Romeinse rijk steeds groter werd, gebieden beter verbonden waren en er steeds meer eenheid in cultuur ontstond, is het niet onwaarschijnlijk dat sommigen juist op zoek gingen naar lokale cultuuruitingen. Dit was geen vorm van opstandigheid, maar vond plaats binnen de Romeinse cultuur. Leden van de rijkselite begaven zich doorgaans op het rijksniveau, maar blijkbaar voelden sommigen het verlangen om zich ook te richten op het gebied waar ze voor een beperkte tijd leefden. De *matronae* waren een logische keuze voor deze boodschap omdat ze verbonden waren met de regio en haar bevolking.¹³

Voor de echtparen zal de lokale civiele elite de voornaamste groep zijn geweest waarmee ze toenadering zochten. Uit het corpus van inscripties uit Bonn blijkt dat de tempel ook bezocht werd door leden van de Keulse *decurio* (stadsraad), de grootste stad van *Germania Inferior*. Er zijn ook andere aanwijzingen dat deze steden verbonden waren; zo namen veel veteranen hun intrede in de *colonia* Keulen en wordt aangenomen dat de civiele nederzetting van Bonn door een Keulse afgezant werd bestuurd.¹⁴ De leden van de rijkselite zullen ook verlangd hebben naar contact met de elite van Keulen omdat zij ook van aanzien waren. Hoe gero-

maniseerd de lokale bevolking ook in de tweede eeuw geworden was, alleen de Keulse elite zal in de buurt van hun levensstijl gekomen zijn. Uit de aanwezigheid van de votiefaltaren in het *matronae*-heiligdom blijkt dat de wegen van deze twee groepen elkaar kruisten en een glimp van het contact dat ze hadden vangen we op in de aanwezigheid van beide groepen in de tempels van de *matronae*.

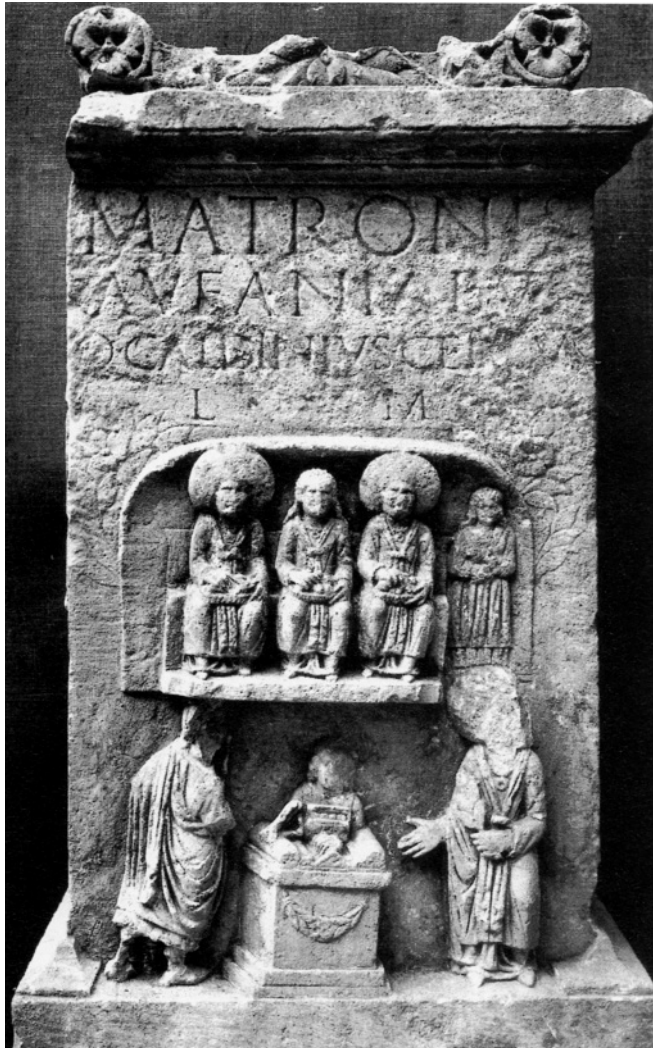
Conclusie

De militaire elite voelde zich betrokken bij de lokale samenleving ondanks het feit dat het leger zich onderscheidde van de civiele bevol-

king. Hoewel de ambtstermijn van hooggeplaatste officieren kort was, hielden de echtparen zich niet apart van de samenleving. De *matronae*-cultus brengt ons dicht bij dit sociale contact. Door een altaar op te richten lieten de leden van de rijkselite zien dat zij zich verbonden voelden met de lokale samenleving. Mannen toonden zich verbonden met de gewone soldaten en vrouwen hadden een rol in de cultus, waartoe ze niet in staat waren binnen de legercultus. Voor het echtpaar bood de cultus een trefpunt met de civiele elite en gaf het de mogelijkheid zich op een kleinschaliger niveau te richten. Doordat de *matronae* verbonden waren met de regio was dit een logische keuze om een boodschap van verbintenis uit te dragen. Met een altaar voor de *matronae* lieten de militaire echtparen zien dat ze zich niet apart stelden van de samenleving, maar er deel van uitmaakten. ///

Noten:

- ¹ Brian Campbell, 'The Marriage of Soldiers under the Empire', in: *The Journal of Roman Studies* 68, 1978, pp. 153-166.
- ² Uit de Romeinse oudheid zijn vele Latijnse teksten op plakkaats overgeleverd. Deze inscripties werden gemaakt ter gelegenheid van de oprichting van allerlei monumenten zoals graven, gebouwen en altaren. De studie naar deze teksten op steen en metaal wordt epigrafie genoemd.
- ³ Romeinse tempels hadden naast een altaar waarop offers gedaan werden ook vele kleine altaartjes waarop de naam van de oprichter duidelijk vermeld stond. Deze werden niet gebruikt om offers op te maken, maar waren giften als afsluiting van een gelofte die iemand had gedaan.
- ⁴ Géza Alföldy, 'Die Inschriften aus dem Tempelbezirk bei Pesch (Kr. Schleiden)', in: *Epigraphische Studien* 5, Keulen, 1968, pp. 33-88.
- ⁵ Heinz Horn, 'Bildentwürfe des Matronenkultes im Ubieregebiet', in: G. Bauchhen (en G. Neumann), *Matronen und verwandte Gottheiten*. Keulen, 1987, pp. 31-54.
- ⁶ Ton Derks, *Gods, Temples and Ritual Practices*. Amsterdam, 1988, pp. 124-127.
- ⁷ Greg Woolf, 'Local Cult in Imperial Context: the *Matronae* Revisited', in: P. Noelle, F. Naumann-Steckner en B. Schneider: *Romanisation and Resistentz, in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*. Mainz, 2003, pp. 131-138.
- ⁸ Voor een complete studie naar de romanisering van Gallië en Germanië: Greg Woolf, *Becoming Roman*. Cambridge, 1998.
- ⁹ Joh. Leo Weisgerber, *Namen der Ubiër*. Keulen, 1968, pp. 300-301.
- ¹⁰ <http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>
- ¹¹ Herbert Nesselhauf, 'Neue Inschriften aus dem römischen Germanien und den angrenzenden Gebieten', *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission für 1938*. Berlin, 1939, inscripties 147, 148, 149 en 151.
- ¹² Er is discussie of aangenomen mag worden dat de enige militaire kalender die gevonden is, de *fiatle duranum*, gold voor alle militaire eenheden van het rijk. Voor het Rijnland betoogt Herz dat het toepasbaar is: Peter Herz, 'Heer und Kaiserkult in Germanien' in: W. Spickermann *Religion in den germanischen Provinzen Roms* Tübingen, 2001, pp. 91-161. Onder andere MacMullen is het hier niet mee eens: Ramsay MacMullen, *Paganism in the Roman Empire*. Londen, 1981.
- ¹³ G. Woolf, 'Local Cult in Imperial Context...', pp. 131-138.
- ¹⁴ Michael Gechter, 'Das römische Bonn – Ein historischer Überblick', in: M. Van Rey Bonn *von der Vorgeschichte bis zum Ende der Römerzeit* Bonn, 2001, pp. 35-133 en p. 83.

Votiefaltaar van Marcus Iulius Amandus waarop een vrouw gekleed als de *matronae* deelneemt aan het offer.

bieden waar de rijkselite vandaan kwam. Toch spreekt een andere boodschap uit de *matronae*-inscripties. De militaire elite liet daarmee juist zien dat ze zich verbonden voelde met de lokale samenleving. De vraag is echter wat ze als echtparen zochten in de cultus.

Een logische verklaring voor het succes van de *matronae* zou zijn dat ze verbonden werden met een specifieke invloedssfeer waar men behoefte aan had. Een duidelijk voorbeeld is *Dea Nehalennia* die in het huidige Zeeland populair was omdat ze een veilige overtocht naar Engeland verzorgde. Uit de *matronae*-inscripties komt echter geen duidelijke invloedssfeer naar

In 2011 rondt Max Hamel (1987) zijn onderzoeksmaster geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. Hij richt zich op de Romeinse oudheid van Noordwest-Europa. Dit artikel is deel van zijn eindschrijftie waarvoor Latijnse inscripties zijn belangrijkste bron vormen.
Contact: Max.Hamel@student.uva.nl

Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf (1845-1923), pionierster der kindkunde

“Want wie blijft zoeken, blijft ook vinden”¹

“Maandag 5 februari 1923 werd in ‘s- Gravenhage een vrouw ten grave gedragen, aan wie de kindkunde in Nederland groote verplichtingen heeft.” Met deze kernachtige woorden opende de hoogleraar pedagogiek R. Casimir, in *Het Vaderland*, de necrologie van Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf. “Aan haar moderne opvattingen op paedologisch gebied paarde zij in-ig godsdienstige opvattingen en trachtte tusschen deze beide een band te slaan. Groot, mis-schien overdreven groot, was haar verwachting van een vooruitgang en de doorwerking der kindkunde.”²

/ Maartje Hazenoot /

Wie was deze in Nederland onbekend gebleven pionierster op het gebied van de kindkunde? Dit artikel richt zich op haar familiale achtergrond en beschrijft haar maatschappelijke rol en betekenis bij de introductie en de verspreiding van de ‘kindkunde’ in Nederland. Deze nieuwe wetenschap hield zich door middel van onderzoeken met de ontwikkelingsgang van jonge kinderen bezig. Volgens Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf kon deze wetenschap eveneens van groot belang zijn voor het Nederlandse onderwijs en de opvoeding in het algemeen. Vanuit haar persoonlijke belangstelling voor opvoeding en onderwijs en door zelfstudie – zij had geen academische opleiding – zette zij zich daarvoor in. Op haar initiatief ontstond in 1912 de Vereniging voor Paedologischische Lezingen. Binnen dat kader ontmoette zij tal van wetenschappers uit binnen- en buitenland die zich met opvoeding en onderwijs bezighielden. In 1914 maakte Henriëtte kennis met Maria Montessori (1870-1952) en haar onderwijsideeën. Montessori leek een antwoord te kunnen geven op de impasse waarin opvoeding en onderwijs in Nederland verkeerden, omdat zij in staat bleek te zijn wetenschap en praktijk met elkaar te verbinden in één methode. Dit idee inspireerde Henriëtte zodanig dat zij zich ging bezighouden met de verspreiding van Montessori’s onderwijsideeën. In 1914 stichtte ze de Eerste Montessorischool in Den Haag.

“Onder den adem van het Réveil”³

Henriëtte (Jet) de Graaf, kwam uit een groot gezin van tien kinderen, zes meisjes en vier jongens. Zij was het derde kind en werd op 25 februari 1845 geboren in Apeldoorn, waar haar vader Nico de Graaf (1823-1886) predikant was. Zijn familie stamde af van een oud huge-

notengeslacht. In 1844 sloot Henriëtte’s vader zich aan bij het Réveil, een beweging die in tal van landen ontstond als reactie op het rationalisme van de Verlichting. Het Réveil stelde het gevoel als bron van geloof centraal.⁴ In Nederland nam het Réveil een eigen nationale, orthodox-protestantse vorm aan. Het oefende gedurende de periode 1820-1860 grote invloed uit

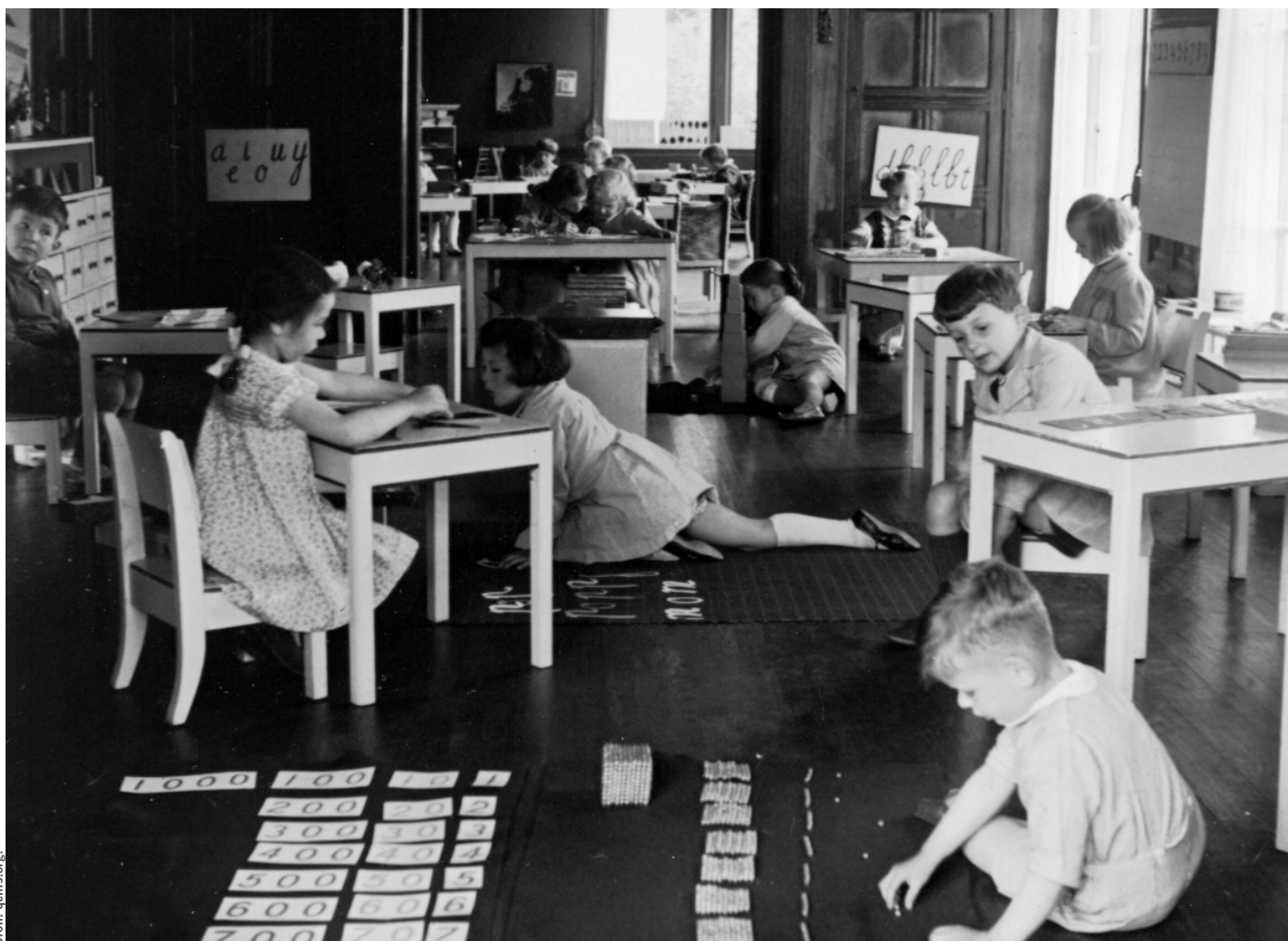
Portret van Henriëtte Siewertsz van Reesema-de Graaf, s.d.

op het geestelijke en maatschappelijke leven.⁵ Henriëtte’s moeder, Johanna Elisabeth (Bet) Pierson (1830-1913), groeide op in een gelovig patriciërsgezin in Amsterdam. Haar ouders Jan Lodewijk Gregory Pierson (1806-1873) en Ida Gregory Pierson-Oyens (1808-1860) hadden zich eveneens aangesloten bij het Réveil. Deze grootouders van Henriëtte hadden aanvankelijk het gewone comfortabele leven van Amsterdamse patriciërs geleefd, maar waren rond 1840 tot een bewust en diep gelovig, persoonlijk geloofsleven gekomen. Zij ontvingen gas-

ten in hun huis, hielden vergaderingen over hun godsdienstige arbeid en wilden bestaande misstanden veranderen.

Henriëtte voelde zich thuis in dit Amsterdamse milieu. Bij haar oom Allard Pierson zat zij vaak in zijn studeerkamer te lezen of sprak zij met hem over filosofische vraagstukken of geschiedenis.⁶ Maar het was vooral haar grootmoeder Ida Gregory Pierson-Oyens die grote invloed op haar persoonlijke vorming had. Henriëtte’s grootmoeder was een vrouw met tegenstrijdige eigenschappen. Zo weerhield haar geloof haar er niet van om de romans van George Sand te lezen, die in afleveringen in de *Revue des Mondes* verschenen. Sand had – naast haar literaire verdiensten – bekendheid gekregen vanwege haar min of meer ‘losbandige’ levenswijze.

Henriëtte’s grootmoeder was zakelijk, haar realiteitszin kwam vooral naar voren in de kritiek die zij ondanks haar diepe geloof op dominees had.⁷ Voor Henriëtte was zij een voorbeeld van een vrouw die tot veel in staat was. Samen met andere vrouwen van het Réveil stond Henriëtte’s grootmoeder aan het begin van een nieuw bewustzijn waarmee zij de wereld buiten hun eigen huis hadden ontdekt en daar ook naar handelden.⁸ Veel filantropisch werk werd door hen verricht. Zo bezochten de Réveilvrouwen achterbuurten waar zij armen hielpen, gevallen

Bron: qcims.org.

Een Montessoriklas, s.d.

vrouwen steun gaven, weduwen persoonlijk bijstonden en de kinderen naar de zondagschool stuurden.⁹

In 1876 ontmoette Henriëtte tijdens een vakantie in Scheveningen Abraham (Bram) Sievertsz van Reesema (1845-1926). Bram, zoon uit een Rotterdamse juristenfamilie was – in tegenstelling tot de diepgelovige Henriëtte – liberaal. Desondanks vormde dit geen probleem. De maatschappelijke houding en het handelen van Bram werd in hoge mate beïnvloed door het werk van John Stuart Mill (1806-1873). Deze Engelse filosoof en politicus genoot in die tijd in Europa groot aanzien. Het utilitaristische idee dat de emancipatie van de vrouw niet alleen bijdroeg aan haar eigen geluk, maar ook een noodzakelijke voorwaarde was voor de vooruitgang van de mensheid als geheel, sprak Bram bijzonder aan. Ook de liberale idee van de individuele vrijheid en van de rechtvaardiging kon hem bekoren. Deze opvattingen bepaalden niet alleen Brams houding jegens Henriëtte, maar ook zijn opstelling later jegens hun kinderen. Op 7 juni 1878 verloofden Bram en Henriëtte zich en nog datzelfde jaar trouwden zij in Amsterdam. Het jonge paar vestigde zich in Rotterdam. Op 14 september 1880 werd Cornelia geboren, die op oudere leeftijd in het

voetspoor van haar moeder zou treden. Haar zusje Ida zag op 16 november 1881 het levenslicht en op 2 september 1884 volgde haar broertje Nicolaas. Hiermee was het gezin compleet.

“Een vrouw van hart en initiatief”¹⁰

Van Reesema (zoals Henriëtte de Graaf verder genoemd zal worden) was door haar huwelijk formeel ondergeschikt geraakt aan haar man en juridisch gezien handelingsonbekwaam geworden. Haar domein betrof nu het huishouden. Als een vrouw al een publieke rol vervulde dan was dit, zoals bij de Réveilvrouwen, op het gebied van de caritas en het zedelijk welzijn van armere groepen in de samenleving. Dit bevestigde de verzorgende taak van de vrouw. In het laatste decennium van de negentiende eeuw gingen steeds meer vrouwen zich hier tegen verzetten en door zich te groeperen ontstond er, aanvankelijk voornamelijk in de grote steden, een georganiseerd feminisme. Later breidde dit zich uit in de vorm van politiek-neutrale organisaties naar het platteland. Van Reesema nam niet actief deel aan dit verzet, maar volgde deze ontwikkelingen wel door de stukken die de his-

torica Johanna Naber (1859-1941) in de Gids schreef, ‘s avonds voor te lezen aan haar man.¹¹

Van Reesema’s belangstelling ging vooral uit naar opvoeding en onderwijs. Zo liet zij zich bij de opvoeding van haar kinderen adviseren door Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904), die in die tijd niet alleen vanwege haar inzet bij de introductie van het Fröbelonderwijs in Nederland al een bekende persoonlijkheid was, maar eveneens een belangrijke voortrekkersrol vervulde in de toenmalige vrouwenbeweging.¹² Beide vrouwen hadden met elkaar gemeen dat zij dezelfde levensovertuiging deelden. Van Calcar was net als Van Reesema zeer godsdienstig opgevoed en bovendien enige tijd gegrepen door het Réveil.

Daarnaast liet Van Reesema zich bij de opvoeding leiden door het boekje *On play*, van de Schotse kinderarts John Strachan, dat zij in haar verlovingstijd van Bram gekregen had. Dit boekje had een onuitwisbare indruk op haar gemaakt en zou in haar verdere leven een belangrijke rol blijven spelen.

Volgens Strachan was het spel een onmisbare conditie voor de fysiologische ontwikkeling van het kind. Vanuit deze opvatting maakte hij bezwaar tegen een vast schoolstelsel, omdat dit volgens hem het kind in zijn ontwikkeling >>

belemmerde. De ideeën van deze in ons land onbekende kinderarts over de betekenis en de functie van het spel waren een openbaring én een bevestiging van Van Reesema's eigen denkbeelden en daardoor zag zij scherper wat er in haar ogen mis was met het onderwijs. "Kinderen werden gedwongen bepaalde dingen te doen terwijl zij daar eigenlijk nog niet aan toe waren", meende zij. In haar pamflet, *Iets over opvoeding* schrijft zij over dit inzicht het volgende: "Als men lang over iets denkt dan gebeurt 't wel eens dat men eensklaps een kijkje op de zaak in kwestie krijgt, waarover men zich verwonderde, dat men dat denkbeeld niet eerder had. Zo wil ik bekennen dat ik heel dikwijls heb lopen peinzen wat of het beste opvoedingssysteem was of wel wie de beste pedagoog zou zijn. Van een systeem hoe schoon ook en hoeveel nuttige wenken dat ook voor ons geeft", schreef zij, "schrik ik altijd terug". "Ieder kind heeft zijn eigenaardigheid en is geheel nieuw." "Ik ben bang", vervolgde zij, "dat als een systeem op een kind schipbreuk leidt, het kind de naam zou krijgen van onhandelbaar te zijn of niet te deugen terwijl mijns inziens alle kinderen perse deugen, meer dan systemen!"

In 1903 verscheen haar Nederlandse vertaling van Strachans boekje, onder de titel: *Wat is het spel der Kinderen?* Met als ondertitel: *De verhouding ervan tot de opvoeding en het onderwijs, een physiologische vraag.* Tot haar teurstelling waren de reacties op de publicatie van haar vertaling gemengd. Het tijdschrift *Onze eeuw* uit 1904 schreef: "Mevrouw Reesema heeft ons volk een dienst bewezen door nogmaals de aandacht te vestigen op de pedagogische waarheden, welke in de theorie heden ten dage meestal gehuldigd, maar in de praktijk schromelijk verwaarloosd worden". De *Java-bode* van 10 februari 1904 sprak van een "slechte vertaling". Andere recensies verschenen in datzelfde jaar ondermeer in *Het kind*, *De Amsterdammer* en *Het Vaderland*.

Onderwijsvernieuwing en de studie van het kind stonden in die tijd volop in de belangstelling. Zo vond in 1908 een congres en een tentoonstelling in Den Haag plaats, waarin de belangen van het kind centraal stonden. Naar aanleiding van deze tentoonstelling voerde Van Reesema in 1910 gesprekken met Ligthart en Dr. J. Bos (1862-1916) om te komen tot, zoals zij dat noemde, "hervorming in de school die gegrond moest zijn op kennis van de natuur van het kind". Uiteindelijk kwam de school er niet. Ondertussen werkte zij haar ideeën verder uit in het boekje, *Hervorming van ons onderwijs, gegrond op de kennis van de natuur van het kind*, dat in 1910 verscheen en bestemd was voor een kleine kring belangstellenden. Hierin hield zij een pleidooi voor een herziening van het onderwijs. De toon van het boek was vooral religieus van aard, zoals blijkt uit het volgende citaat: "Doch laat die hervorming komen en worden beschenen door het licht dat wij kregen, wachtende op meer licht. En daarom de ervaring niet buitensluitend. Die hervorming moet de aandacht zoeken nóóit uit het oog verliezen. Want slechts hij die zoekt, vindt, en

zoekt daarom altijd weer, en vindt daarom telkens opnieuw. Van een leerplan in dien geest ontworpen kan men hopen, dat het zal zijn een zegen voor de mensheid. Hervorming, 't is uw stond".

Door haar publicaties had Van Reesema binnen de Nederlandse onderwijswereld enige bekendheid gekregen en zo ontving zij een uitnodiging om deel te nemen aan het *1e Congrès International de Pédologie* dat van 12 tot 16 augustus 1911 in Brussel gehouden werd. De

natuur instinctief een antwoord. Wij kunnen door de studie van het kind er achter komen wat een kind werkelijk nodig heeft", vertelde zij. "Daarnaast is de enige wijze waarop wij een kind geïnteresseerd kunnen krijgen voor een bepaalde les te wachten totdat het zelf aan geeft hiervoor klaar te zijn en zich laat helpen en aanmoedigen. De fout van ons onderwijssysteem is dat wij die ontwikkeling willen afdwingen en dat gaat nu eenmaal niet. Onze opdracht is juist om de wetten van de natuur te

Portret van Maria Montessori, s.d.

pedologie ofwel 'de wetenschap van het kind', had belangstelling voor biologische, psychologische, sociale en historische aspecten. Het was een experimentele integrale wetenschap, waarbij wetenschap en technologie hand in hand gingen. Vooral artsen hadden een belangrijk aandeel in de groei van deze nieuwe wetenschap. In Brussel ontmoette Van Reesema veel vrouwelijke en mannelijke wetenschappers van naam uit die tijd persoonlijk, zoals bijvoorbeeld de Zwitser Ed. Claparède en de Belgen M. Schuyten en O. Decroly, die beiden een belangrijk aandeel hadden in de voorbereidingen van het congres.

De toespraak die zij op 16 augustus tijdens het middagprogramma hield, droeg de titel: *Le jeu de l'enfant une condition primordiale de sa vie.* De inhoud was gebaseerd op het boekje *On play* van Strachan. "Neem het spel als uitgangspunt voor de educatie van het kind", hield zij haar internationale publiek voor, "want het is een onuitwisbare conditie in het leven van het kind". Vervolgens ging zij in op de vraag hoe je kunt ontdekken welke oefeningen een kind dan nodig heeft. "De natuur geeft dit zelf aan. Op elke ontwikkeling die nodig is, heeft de

ontdekken." Het congres beantwoordde in alle opzichten aan haar verwachtingen.

Terug in Nederland schreef zij op uitnodiging van de pedagoog en goede vriend Jan Ligthart (1859-1916), hoofd van de 'school voor onvermogenen' in de Tullinghstraat te Den Haag en redacteur van het blad *School en leven*, in de editie van 26 november 1911, het artikel *Het spel van het kind een levensvoorwaarde.* "Zeer heb ik gewenscht", schreef zij, "om naar het congres voor paedologie te Brussel te gaan om te luisteren naar hen die hun kennis en ervaring willen verrijken. Ik heb dit gewenscht, omdat ik hoopte die groote beweging niet alleen door geschriften, maar ook in personen te leren kennen. De eenheid die gevoeld werd omvat het verleden en strekt zich verlangend uit naar de toekomst. Wat groote denkers met profetische blik in vervlogen tijden over het kind gevoeld en gezien moeten hebben, wat de wetenschap thans bezig is uit te wijzen, al die ervaring, al die kennis, al die nieuwe banen, werden op het eerste Internationale Congres voor Paedologie met helderheid besproken".

In 1912 werd door haar de Vereeniging voor Paedologische Lezingen, opgericht. Met dit in-

stituut wilde zij wetenschappers een platform bieden waar deze hun wetenschappelijke kennis van en over het kind aan anderen konden overdragen. Zij ging voortvarend te werk. Een groot aantal potentiële sprekers zoals de bijzonder hoogleraar R. Casimir, de psychiater C. Winkler, de hoogleraar G. Heymans en de Zwitserse pedagoog Ed. Cláparède, werden door haar uitgenodigd. Deze laatste nam als eerste de uitnodiging aan. Op 28 augustus 1912 hield hij ten huize van het echtpaar Van Reesema zijn lezing getiteld in vertaling: *De belangstelling van het kind tijdens het onderwijs*. De belangstelling was zo groot dat er plannen voor het volgende jaar gemaakt konden worden, waarin lezingen in het programma waren opgenomen van ondermeer O. Decroly uit België, M. C. Straub uit Amsterdam en Maria Montessori uit Italië. Van Reesema's belangstelling voor Montessori was gewekt door het eerste wetenschappelijke artikel over haar en haar methode, dat in verschillende Nederlandse tijdschriften was verschenen. Zij herkende daar zoveel van haar eigen opvattingen in, dat zij Montessori een brief schreef waarin zij haar uitnodigde om twee voordrachten te houden voor de Vereniging. Montessori kreeg uit het buitenland talloze uitnodigingen, maar beloofde Van Reesema om naar Nederland te komen. Op 12 maart 1914 was het zover. Vanaf de eerste ontmoeting tussen de beide vrouwen was er blijk van herkenning, alsof zij "oude bekenden" voor elkaar waren. In haar dagboek schreef Van Reesema daarover: "Mijn hart is vol dank. Mijn indrukken van Montessori zal ik nooit vergeten. Hoe graag had ik ook John Strachan hier gehad, want als ik haar *Case dei Bambini* lees, voel ik, dat Strachans plan nog wijder is".

Montessori's bezoek had in ons land veel indruk gemaakt. Aangestoken door de ideeën van Montessori besloot Van Reesema om een particulier schooltje in te richten waar de kinderen volgens de pedagogische en didactische beginselen en met gebruikmaking van het zintuigmateriaal van Montessori, onderwezen zouden worden. Zij was het met Montessori eens dat een kind vrij moest zijn om zonder belemmeringen zijn natuurlijke ontwikkeling te volgen. In dit proces namen leiding en begeleiding een andere plaats in dan in de star toegepaste Fröbelmethode, waar zij en veel leerkrachten met haar, zich tegen gingen verzetten. De opmars van het Montessorionderwijs in Nederland verliep in snel tempo. Op tal van plaatsen in Nederland verschenen Montessorischooltjes en klassen. Daardoor ontstond er een grote behoefte aan onderling overleg en samenwerking. Om in deze behoefte te voorzien werden in 1918 de Nederlandsche Montessori Vereniging en het tijdschrift *Montessori Opvoeding*, dat om de veertien dagen verscheen, opgericht. Haar oudste dochter Cornelia Philippi-Siewertsz van Reesema (1880-1963) nam zitting in het hoofdbestuur en zou een belangrijke (controversiële) rol gaan spelen in de Montessoribeweging.

Aanvankelijk koos Philippi voor de Montes-

sorimethode. Het individuele werken en de vrijheid van keuze met het door Montessori ontwikkelde zintuigmateriaal spraken haar erg aan. Echter, door een wijziging in de methode die Montessori in 1919 doorvoerde, werd volgens haar het kind teveel aan banden gelegd en in zijn vrije spontane natuurlijke uitingen geremd. Philippi kon zich, evenals haar moeder, maar moeilijk neerleggen bij deze verandering die een jarenlange methodestrijd in de Montessoribeweging tot gevolg had. Zij bouwde de opvattingen van haar moeder over de betekenis van het spel voor de ontwikkeling van het kind in haar eigen werk verder uit en gaf het een wetenschappelijke basis.¹³

In 1925 reactiveerde Philippi de Vereniging voor Paedologische Lezingen van haar moeder, die na de Eerste Wereldoorlog een sluimerend bestaan had geleid en doopte deze om in de Stichting voor Kinderstudie. Tal van vooraanstaande buitenlandse wetenschappers op het gebied van de kinderspsychologie kwamen, net als in de beginjaren, op uitnodiging van Philippi naar Den Haag om een lezing te houden.¹⁴ Op 6 november 1937 vierde de Stichting haar 25-jarig bestaan. "Eerder dan de mannen der wetenschappen en der onderwijspraktijk in ons land heeft mevrouw Siewertsz van Reesema-de Graaf de betekenis van de kinderstudie verstaan en haar inzichten in daden weten om te zetten." Met deze persoonlijke herinneringen opende prof. dr. F. Roels zijn lezing, waarin hij een uiteenzetting gaf over vijftientig jaar kinderspsychologie.¹⁵

Tot slot

Wat was nu de betekenis van Van Reesema voor de ontwikkeling van de kindkunde in Nederland? Zij had gehoopt dat deze nieuwe wetenschap waarin de belangen van het kind centraal stonden, in Nederland een voet aan de grond zou krijgen en dat de toenmalige wetenschappers op het gebied van opvoeding en onderwijs het belang daarvan inzagen. Dit bleek niet het geval te zijn. Zij hielden zich nog weinig bezig met empirisch onderzoek naar jonge kinderen en waren nauwelijks op de hoogte van de ontwikkelingen in het buitenland. De tijd was daarvoor nog niet rijp. Het zou nog jaren duren voor er een eigenlijke kinderspsychologie ontstond. Desondanks is het de verdienste van Van Reesema geweest dat zij al in zo'n vroeg stadium het belang van daarvan heeft ingezien en dit inzicht aan haar dochter heeft doorgegeven. ///

Noten:

- 1 Familiearchief Diepenveen, map, H.C. Siewertsz van Reesema-de Graaf, *Iets over opvoeding*, zj.
- 2 R. Casimir, 'Godsdienstig leven. Een pionierster der paedologie', in: *Het Vaderland*. Den Haag, 1923.
- 3 D.J.H. van Dijk en C.G. van der Staay, *Vonken van heilig vuur. Groen van Prinstere twee honderd jaar*. Heerenveen, 2001, p. 20.
- 4 Elisabeth Kluit, *Het protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten*. Amsterdam, 1970, p. 11.
- 5 Zie hiervoor: <http://protestant.nl/geschiedenis/historische-encyclopedi...>
B. de Gaay Fortman, *Figuren uit het Réveil*. Kampen, 1980; A. Pierson, *Oudere tijdgenoten*. Amsterdam, 1982. In de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bevindt zich het omvangrijke Réveilarchief.
- 6 Familiearchief Diepenveen, brief van Bram Siewertsz van Rees-

sema aan zijn oudste dochter Kitty, zj.

- 7 D.A. de Graaf, *Het leven van Allard Pierson*. Groningen, 1962, p. 35.
- 8 Zie hiervoor: Tineke de Bie en Wantje Fritschy, "De wereld" van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland; in: J. Reys, T. van Loosbroek, U. Janz, M. Henneman, A. de Wildt en M. Elias. *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek vrouwengeschiedenis*. Nijmegen, 1985, pp. 30-58.
- 9 E. Kluit, 'Het protestantse Reveil en...' p. 11.
- 10 R. Casimir, 'Godsdienstig leven en...'; zie voor het leven en werk van Van Reesema, de gebruikte citaten en literatuurverwijzingen: M. Hazenoot: *In rusteloze arbeid. De betekenis van Cornelia-Philippi-Siewertsz van Reesema (1880-1963) voor de ontwikkeling van het onderwijs aan het jonge kind*. Groningen, 2010, pp. 13-15, pp. 17-18, pp. 25-28 en p. 79.
- 11 Familiearchief Diepenveen, dagboekantekeningen Bram Siewertsz van Reesema. Johanna Naber was actief in de vrouwenbeweging. Zij zat jarenlang als bestuurslid in de Internationale vrouwenraad die in 1888 was opgericht. Zie over het leven en werk van Johanna Naber, de biografie van Maria Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*. Hilversum, 1994.
- 12 N. Bakker, 'E. van Calcar-Schiotling (1822-1904), de gave van het woord'; in: M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, pp. 35-46.
- 13 Maartje Hazenoot, 'In rusteloze arbeid en...', pp. 71-102.
- 14 Maartje Hazenoot, 'In rusteloze arbeid en...', pp. 71-79. Zie ook: E. Singer, C. Philippi-Siewertsz van Reesema, pionierster op het gebied van kinderstudies en kleuteronderwijs', in: M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk, 1991, pp. 107-116.
- 15 Haags Gemeentearchief Den Haag, BNR 255-01-11, archief van mevrouw C. Philippi-Siewertsz van Reesema, 1884-1962. '25 jaar Kinderstudie'. Overdruk uit *Het Vaderland*, avondblad van 8 november 1937; *Haagsche Courant*, 8 nov., 1937. Av.

Bibliografie H.C. Siewertsz van Reesema-de Graaf

- 1903 *Wat is het spel der kinderen? De verhouding er van tot de opvoeding en het onderwijs. Een physiologische vraag*. Amsterdam, 1903.
- 1910 *Hervorming van ons Onderwijs, gegrond op de kennis van de natuur*. Amsterdam, 1910.
- 1911 'Het spel van het kind een levensvoorwaarde', in: J.R. Ligthart en R. Casimir, *School en leven*. Groningen, 1911, pp. 179-184.
- 1911 'Le jeu de l'Enfant une condition primordiale de sa vie', in: I. Ioteyko, *Extrait de la Revue psychologique*. Brussel, 1912, pp. 3-7.
- 1912 'Eerste Internationale Congres voor Paedologie gehouden te Brussel 1911', in: J.F. Niermeijer, L. Belefante-Ahn, W.T. Tiemeijer, (kommissie van Redactie), *Vereniging tot vereenvoudiging en verbetering van Examens en Onderwijs*. Amsterdam, 1912, pp. 11-41.

Maartje Hazenoot (1949) promoveerde in mei 2010 aan de Rijksuniversiteit Groningen, op een proefschrift over het leven en werk van de kleuterpedagoge C. Philippi-Siewertsz van Reesema en is als onderzoeker verbonden aan het Promovendi Postdoc centrum (PPC) van bovengenoemde universiteit.
Contact: lunsi012@planet.nl

Een vloek of zegen voor Antwerpse handelsvrouwen en hun handelspartners? ¹

“Ghehouden ende gheacht voor een coopwif” in Antwerpen rond 1600

Hoewel zij volgens het gewoonrecht van de stad handelingsonbekwaam waren, dreef een groot aantal gehuwde vrouwen in vroegmodern Antwerpen zelfstandig handel. Hun activiteiten zijn te verklaren tegen de achtergrond van het uitzonderingsstatuut van ‘Openbaar Koopvrouw’. De vraag is echter of dit statuut in het leven werd geroepen als antwoord op de groei aan zelfstandig handelende vrouwen, dan wel andersom. Ook blijkt dat vrouwen het statuut niet zelden gebruikten (of misbruikten?) om zich van hun schuldeisers te ontdoen. Dit artikel wil met een dieptelezing van enkele handelsprocessen duidelijkheid scheppen over het vage koopvrouwstatuut in vroegmodern Antwerpen.

/ Kim Overlaet /

Antwerpen werd al tijdens haar gouden eeuw (tot 1585) als “de eerste ende principaelste koopstadt van geheel Europa” beschouwd. Waar de Antwerpse handel oorspronkelijk volgens het ritme van jaarmarkten verliep, groeide de stad in de loop van de zestiende eeuw uit tot een permanente internationale markt. Volgens de Florentijn Ludovico Guicciardini, beroemd om zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), was het aantal vrouwen dat in de havenstad handeldreef bovendien niet gering, en ook talrijke schilderijen van marktafereën

suggesteren dat de Antwerpse vrouwen bijzonder actief konden zijn in de handel.² De inschrijvingslijsten van het meerseniersambacht, dat kleinhandelaars groepeerde, bevestigen dat beeld. In de zestiende eeuw waren immers ongeveer zeven procent van de nieuwe leden van het ambacht vrouwen, en het aantal vrouwelijke meerseniers zou ook in de zeventiende eeuw nog gevoelig toenemen.³

In vroegmodern Antwerpen waren vrouwen nochtans juridisch handelingsonbekwaam. Gehuwde vrouwen stonden daardoor onder het gezag van hun echtgenoot, hun natuurlijke voogd. Handelscontracten en -overeenkomsten die zij sloten zonder diens expliciete toestemming konden daardoor geen gevolg hebben.

Gehuwde vrouwen waren in de stad evenwel net als weduwen niet verstoken van elke zelfstandige economische activiteit: vrouwen die lid werden van het meerseniersambacht verwierpen immers het koopvrouwstatuut, dat een belangrijke uitzondering betekende op hun handelingsonbekwame status.⁴ Hoewel het meerseniersambacht elke kleinhandelsactiviteit in de stad probeerde te controleren, was lidmaatschap echter geen voorwaarde voor het verwerven van het koopvrouwstatuut. De *Cos-tuimen* van de stad maakten nergens melding van een verplichte registratie van koopvrouwen, maar bepaalden ad hoc dat “een vrouwe die, soo wel in absentie als presentie, met wete ende consente van heuren man, coopmanschappen doet, daghelijcks op haeren naem ende gheloove innecoopt ende wtvercoopt, wordt *ghehouden ende gheacht* voor een coopwif”.⁵

Onmondige vrouwen ‘onder het juk’ van hun echtgenoot?

Een gelijkaardige situatie deed zich voor in het zeventiende-eeuwse Amsterdam, waar gehuwde vrouwen die een eigen handel wilden beginnen zich evenmin naar een notaris of rechtbank

moesten begeben om zich openbaar koopvrouw te laten verklaren. Volgens Danielle Van Den Heuvel werd in Amsterdam waarschijnlijk zelfs pas bij handelconflicten aanspraak gemaakt op het statuut van openbaar koopvrouw.⁶ Ook in andere West-Europese landen golden vergelijkbare uitzonderingsregels op de handelingsonbekwaamheid van (gehuwde)⁷ vrouwen, zoals het *femme sole*-statuut in het vroegmoderne Londen. In de Angelsaksische historiografie bewoog dit statuut al vroeg heel wat pennen en – niet helemaal verwonderlijk – vaak die van feministische historici, zoals Alice Clark en Caroline Barron in het begin van de twintigste eeuw. Wat “*appeared to be an unusual opportunity for married women to have their own economic lives and acquire legal agency*” stond in hun ogen lijnrecht tegenover de negentiende-eeuwse vrouwen die ‘onder het juk’ van hun man slechts beperkte vrijheden en mogelijkheden genoten in de publieke ruimte. Deze eerste historici waren evenwel veelal overtuigde feministen, met een weloverwogen agenda. Zij wilden in de eerste plaats op een empirische basis bewijzen dat de maatschappelijke en economische positie van vrouwen niet altijd zo beperkt noch beperkend was geweest zoals zij die zelf op het einde van de negentiende en in de vroege twintigste eeuw ervoeren.⁸

In een reactie op dergelijke weinig genuanceerde interpretaties, onderzocht Marjorie K. McIntosh recent de voor- en nadelen van het *femme sole*-statuut voor gehuwde vrouwen in Engeland over de periode 1300-1650. Waar haar onderzoek in de eerste plaats – hetzij indirect – op wees, is dat de betekenis en functies ervan in de praktijk niet alleen door historici moeilijk te vatten zijn. Zelfstandige handelsvrouwen moesten zich in Londen immers niet (altijd) laten registreren als *femmes soles*. Daardoor was het bij schuldkwesities niet altijd even duidelijk welke voorwaarden moesten vervuld zijn voordat een gehuwde handelsvrouw aansprakelijk kon worden gesteld voor haar handelsschulden. Het statuut bood vrouwen anders gezegd niet alleen meer economische vrijheden, het bracht ook financiële verantwoordelijkheden met zich mee. Hoewel ook het verplichte inschrijvingsgeld kan verklaren dat slechts weinig gehuwde vrouwen zich in Londen lieten registreren als zij zelfstandig handeldreven, hield dat volgens McIntosh dan ook vooral verband met de consequenties van een officiële registratie: de aansprakelijkheid voor handelsschulden. Nog volgens haar kon het daardoor voor gehuwde handelsvrouwen soms veel interessanter zijn om in naam van hun echtgenoot handel te drijven, als zogenaamde *femmes couvertes*. McIntosh ziet die these bevestigd door het feit dat het struikelblok in de handelsprocessen die zij analyseerde vaak de vraag was of een gehuwde handelaarster in eigen naam (als *femme sole*), of in naam van haar echtgenoot handeldreef. Hoewel deze vrouwen door de betrokkenen konden worden beschouwd als *femme soles*, verbleven zij indien niet geregistreerd volgens de letter van de wet ‘onder het juk’ – en de verantwoordelijkheid! –

van hun echtgenoot.⁹

In tegenstelling tot de Engelse casus was het voor Antwerpse koopvrouwen onmogelijk om aan die verantwoordelijkheden te ontsnappen door zich niét te laten registreren. Met uitzondering van vrouwelijke meerseniers, waren handelsvrouwen in Antwerpen immers slechts koopvrouwen als zij aan een aantal voorwaarden voldeden. Toch doet de situatie in Londen vermoeden dat het Antwerps statuut misschien wel door gelijkaardige onduidelijkheden werd gekenmerkt. De vraag is immers of Antwerpse handelsvrouwen – én hun handelspartners –

Om een beter en meer genuanceerd beeld van het koopvrouwstatuut in praktijk te krijgen, zijn procesverslagen van onschatbare waarde.

zich even bewust waren van de aansprakelijkheid die ook in Antwerpen aan het koopvrouwstatuut verbonden was, en hoe vrouwen die zelfstandig actief waren in de handel deze konden (proberen te) omzeilen. Hoewel Laura Van Aert al een erg genuanceerd beeld van het Antwerpse koopvrouwstatuut heeft geschetst, gaat zij aan de ambiguïteit die er destijds mogelijk eigen aan was misschien wel te snel voorbij. Zij is er namelijk toe geneigd om het onderscheid tussen bevoogde gehuwde vrouwen en ontvoogde, handelingsbekwame koopvrouwen te benadrukken door het statuut te interpreteren als een *noodzakelijke* voorwaarde voor het zelfstandig handelen van gehuwde vrouwen.¹⁰ De vraag is of vroegmoderne Antwerpenaars het statuut als dusdanig percipieerden. Dit artikel wil daarom aandacht besteden aan een conceptueel probleem dat nog te weinig aandacht heeft gekregen in de historiografie: dat het Antwerpse koopvrouwstatuut een uitzondering betekende staat buiten kijf, maar of het statuut ook noodzakelijk voorafging aan de economische zelfstandigheid van gehuwde vrouwen – of eerder beantwoordde aan een realiteit – is de vraag. Het is vanuit die vraag dat gehuwde vrouwen die rond 1600 handeldreven in de Scheldestad, centraal staan in dit artikel. Concreet zal ik op basis van enkele handelsprocessen peilen naar de impact die de rechtsregels over het koopvrouwstatuut op hun economische mogelijkheden hadden.

Om een beter en meer genuanceerd beeld van het koopvrouwstatuut in praktijk te krijgen, zijn procesverslagen van onschatbare waarde. Het statuut van de openbaar koopvrouw vormde in Antwerpen immers vooral een uitzondering op het zogenaamde recht van ‘renunciatie’. Omdat zij niet handelingsbekwaam werden geacht, hadden gehuwde vrouwen de mogelijkheid om nadelige handelscontracten en -afspraken op te zeggen die niet voor de schepenen van de stad waren bekrachtigd. Op die manier konden zij aan de nakoming van nadelige overeenkomsten met betrekking tot geld of

onroerende goeden (en de daarbij horende schulden!) ontsnappen. Een koopvrouw werd daarentegen geacht om de risico’s van handelsovereenkomsten wel zelf te kunnen inschatten en mocht dan ook niet terugkomen op afspraken of beloftes, zelfs indien die later nadelig bleken. Volgens Dave De Ruyscher was het voor een gehuwde handelsvrouw daardoor wellicht niet altijd interessant om zich als een koopvrouw te presenteren.¹¹ De argumentatie van gehuwde handelsvrouwen die om handelschulden werden aangeklaagd, alsook die van hun aanklagers, en de getuigenissen van hun

handelspartners en echtgenoten, kunnen daarover klaarheid scheppen. Met die kanttekening dat zulke verslagen natuurlijk geen volledig waarheidsgetrouw beeld van de werkelijkheid kunnen weergeven omdat beklagden en aanklagers hun zaak niet steeds naar waarheid bepleitten. Dat neemt echter niet weg dat hun argumenten en getuigenissen toch steeds in zekere mate representeren wat norm en wet was, aangezien elkeen zich op een proces steeds zo normgetrouw mogelijk wil voorstellen.¹² Net daardoor zijn procesverslagen hier zo interessant: voor gehuwde handelsvrouwen kon op een proces immers zowel hun reputatie als respectabele echtgenote, als hun reputatie als betrouwbare handelspartner op het spel staan. Bovendien – en dat staat in dit artikel centraal – kunnen we eruit afleiden in hoeverre handelaars vertrouwd en bekend waren met het koopvrouwstatuut, en vanaf wanneer handelaars een vrouw in de praktijk als een koopvrouw beschouwden.¹³

“Gehouden ende gheacht voor een coopwif” volgens het Antwerps recht

“Maer een vrouwe die, soo wel in absentie als presentie, met wete ende consente van heuren man, coopmanschappen doet, daghelijcks op haeren naem ende gheloove innecoopt ende wtvercoopt, wordt ghehouden ende gheacht voor een coopwif: ende mach ooc in af wesen heurs mans alderhande contracten, heuren handel concernerende, aengaen oft maecken, ende borchtochten doen ende gheloven den selven heuren handel aengaende: ende wt oorsaecken van dien als aenleggersse ende verweerderesse haer recht vervolghen ende verantwoorden.”¹⁴

In laat zestiende-eeuws en vroeg zeventiende-eeuws Antwerpen was het koopvrouwstatuut zoals gezegd niet officieel geïnstitutionaliseerd, noch kon het formeel aangevraagd of verkregen worden. Vrouwen die lid waren van het meerseniersambacht werden automatisch >>

beschouwd als onafhankelijke koopvrouwen, net zoals de weduwen van meerseniers. Daarnaast was elke vrouw die actief was als groot-handelaar of als investeerder ook de facto een koopvrouw. Verder was een koopvrouw een vrouw die in de publieke ruimte en met regelmaat handeldreef: een geïsoleerde transactie was niet voldoende. De handel van een gehuwde koopvrouw moest steeds gescheiden blijven van die van haar echtgenoot. Als ze slechts een medewerkster van haar man was in

en bijgevolg aansprakelijk werd gesteld voor haar handelsschulden.¹⁸

‘Ter goeder trouwen’ handelend, maar in wiens naam?

Een dieptelesing van een aantal processen waarbij handelsvrouwen betrokken waren, leert alvast dat veel twistpunten net als in Londen te maken hadden met de vraag of een gehuwde vrouw die zelfstandig handeldreef dat

tharina Macaire kortom geen koopvrouw. Dat verklaart wellicht dat andere handelaars een andere perceptie hadden van de handelspraktijken van het koppel. Zo verklaart onder andere makelaar Jacques de Corquel dat hij gedurende drie jaar Laureys Le Roy als “coopere ende vercoopere” beschouwde, en “nijet de voors[creven] Catharina Macaire.” Hij benadrukt een aantal maal dat Catharina haar handelszaken steeds heeft verricht voor haar echtgenoot. Verschillende andere getuigen bevestigen dit verhaal, en ook haar echtgenoot zelf stelt dat zijn vrouw steeds voor hem en in zijn naam handelde. Het onderscheid dat hier gemaakt werd, was voor Catharina uiteraard van groot belang. Een vrouw die dezelfde handel dreef als haar man, werd niet beschouwd als een koopvrouw, maar als stand-in voor haar man. Alle verplichtingen die zij in die hoedanigheid aanging, waren daardoor die van haar man, waarvoor zij bijgevolg niet aansprakelijk was.¹⁹ Catharina Macaire was handelsvrouw, “met wete ende consente van heuren man,” maar zonder daarbij “op haeren naem ende gheloove” te handelen, en daardoor in theorie geen koopvrouw. Dat betekent niet dat zij in praktijk niet (bijna) even zelfstandig kon optreden als een “coopwif” en sloot duidelijk niet uit dat tenminste een aantal kooplieden haar (al dan niet helemaal oprecht) waren “houdende ende achtende [...] voor coopvrouwe.”²⁰ Een vergelijkbaar verhaal overkwam Digna Hanegreefs, die in 1720 door Jan Elsevir werd aangeklaagd voor schulden. Ook Digna verklaarde dat zij “egheen coopvrouw en is noch oyt ende doen ter tijdt eghene coopvrouwe en is geweest,” en handelde steeds in naam van haar echtgenoot. Dit belette Elsevir echter niet om haar in die hoedanigheid aan te klagen. De vraag is of handelsvrouwen zoals Catharina Macaire en Digna Hanegreefs bewust inspeelden op de ambiguïteit van het koopvrouwstatuut, in hoeverre zij zich kortom bewust onttrokken aan de verantwoordelijkheden die ermee gepaard gingen door – net zoals in Londen – in naam van hun echtgenoot te handelen.²¹

Dat de ambiguïteit van het koopvrouwstatuut zelfs bij verweduwde handelsvrouwen kon uitnodigen tot misbruik, bewijst een proces uit 1597 waarin Clara de Mangeleer, weduwe van Jan Colijn, zich moest verdedigen tegen nagelkoper Nicolaes Sterck. Deze leverde 54 pond nagelen aan de handelscompagnie van haar echtgenoot, Jan Colijn, diens zonen Jan en Symon en schoonzoon Willem de Keyser. Op dat moment was vader Jan al overleden, maar zijn weduwe kocht de nagelen toch aan in zijn naam. De betaling voor de levering bleef echter uit, een proces werd aangespannen. Clara de Mangeleer verdedigde zich tegen de schuldeiser door te verklaren dat zij geen lid was van de handelscompagnie van haar man, en dat zij bijgevolg niet medeverantwoordelijk was, hoewel zij de schulden pas na zijn overlijden maakte. Ze stelt zich in haar betoog consequent voor als een desolote weduwe “in heure oude daghen”, maar als lid van het meerseniersambacht was zij nochtans sowieso een koopvrouw. Boven-

Stadszicht van Antwerpen vanuit het Zuiden, voor G. Braun en F. Hogenberg, *Civitatis Orbis Terrarum* (1572).

functie van diens handel, of als ze dezelfde handel dreef, dan werd ze niet beschouwd als een openbare koopvrouw en bijgevolg niet aansprakelijk gesteld.¹⁵ Een vrouw die deelnam aan de handelszaken van haar man werd desondanks wel mede verantwoordelijk gesteld bij een faillissement.¹⁶ Een koopvrouw kon zelfstandig en “ooc in af wesen heurs man alderhande contracten, heuren handel concenterende, aengaen oft maecken ende borchtochten doen ende gheloven den selven heuren handel aengaende” en was zelf verantwoordelijk voor alle verplichtingen, contracten en schulden die ze aanging, maar niet waar het haar persoonlijk bezittingen betrof. Het uitzonderingsstatuut had enkel betrekking op haar handelsactiviteiten. De getrouwde koopvrouw gebruikte als waarborg voor handelscontracten of transacties zowel haar eigen persoonlijke goederen, als de gemeenschappelijke goederen binnen het huwelijk, als die van haar echtgenoot. Die laatste was bovendien aan al haar schulden gebonden. Dat ook zijn goederen konden worden aangeslagen, was een gevolg van het feit dat men ervan uit ging dat een vrouw enkel handel kon drijven met de toestemming van haar echtgenoot. Tot slot was een koopvrouw bij rechtszaken die met haar handelsactiviteiten te maken hadden, bevoegd om haar zaken als een onbevoegde vrouw te bepleiten.¹⁷ Op basis van een analyse van enkele handelsprocessen wil ik in het volgende luik achterhalen wanneer een gehuwde vrouw door haar handelspartners werd “ghehouden ende gheacht voor een coopwif,”

met of voor haar echtgenoot deed. Ook in Antwerpen konden vrouwen door hun handelspartners beschouwd worden als koopvrouwen, hoewel zij in naam van hun echtgenoot handeldreven. Zo spanden Peeter de Bock en Jacob de Beriaval in 1597 een proces aan tegen Catharina Macaire, de echtgenote van Laureys Le Roy, voor een openstaande schuld. Volgens de aanklagers was zij zonder twijfel “coopvrouwe,” maar enkele getuigenissen tonen aan dat dat toch niet helemaal duidelijk was. Andere handelspartners van Catharina Macaire verklaren immers hoe zij met haar handeldreven in afwezigheid van haar echtgenoot, maar dat zij wel door hem betaald werden. Dat weerhield hen er nochtans niet van om haar ook als koopvrouw te beschouwen. Zo verklaart Gillis Houveraert, een lijnwaadkoopman, dat hij Catharina is “achtende en[de] houden[de] voer een coopvrouwe” omdat hij haar lijnwaad heeft verkocht en geleverd in afwezigheid van haar man. Nochtans heeft hij de wisselbrief ter betaling ontvangen op naam van haar echtgenoot. Een nagenoeg zelfde scenario zien we bij koopmannen Jan Van den Berghe en Jacques de Rousseau. Ook zij dreven met Catharina handel “in absentie van heuren man,” en het is opvallend hoe zij daar telkens nadruk op leggen. In afwezigheid van de echtgenoot handelen was volgens de *Costumen* nochtans geen voorwaarde om als koopvrouw te worden beschouwd. Wél moest een koopvrouw in eigen naam handeldrijven, en dat was hier niet het geval.

Volgens de *Costumen* – de theorie – was Ca-

dien dreven zij en haar echtgenoot een gescheiden handel: wijlen Jan Colijns was lijwatier van beroep, terwijl zij handelde in allerlei goederen.²² Volgens de letter van de wet was Clara de Mangeleer niet aansprakelijk omdat zij niet in haar eigen naam gehandeld had, maar zij stond evenmin nog onder de voogdij van haar overleden echtgenoot. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zij dit proces verloren heeft. Volgens Laura Van Aert illustreert deze casus dat de magistraat niet kon tolereren dat er van de *Costumen* misbruik werd gemaakt door gehaaide zakenvrouwen.²³ Dat misbruik mogelijk was, staat buiten kijf. Als we echter terugkomen op het feit dat Catharina Macaire en Digna Hanegreefs geen koopvrouwen waren volgens de *Costumen* van de stad, dan rijst de vraag waarom hun handelspartners zich niet meteen tot hun echtgenoten hebben gewend, en waarom het voor hen zo belangrijk was dat Catharina en Digna wél als koopvrouwen werden beschouwd. De mogelijk geringe kapitaalcracht van hun echtgenoten zou een verklaring kunnen zijn, maar voor deze processen ontbreken de nodige contextgegevens om die hypothese uit te werken.

Koopvrouwen en de handels-schulden van hun echtgenoot

Het proces dat in 1618 werd aangespannen tegen Anna Verschaven, echtgenote van Hans Saeys, is met die hypothese in het achterhoofd een interessante casus. Als de aanklager, Jacques Bryel, verklaart dat Anna hem nog geld schuldig is voor geleverde bombazijnen (relatief goedkoop katoenen stof), vangt hij zijn betoog aan met de stelling dat zij in zijn ogen “is ende van oudts geweest is eene coopvrouw.” Volgens Bryel was het in- en verkopen van bombazijnen “heur neiringhe” al voordat “zij met haeren man is gehouet geweest” en had haar echtgenoot een “separaten handel” als makelaar. Hij heeft die laatste naar eigen zeggen nooit gezien, omdat Anna steeds zelfstandig handel met hem dreef, en in eigen naam met hem communiceerde. Daardoor is zij volgens hem “gehouden de schulden raeckende den zelve hueren handel te voldoen.” Nochtans moet Jacques Bryel toegeven dat hij niet Anna’s naam, maar die van haar echtgenoot heeft “te boek gestelt”, weer naar eigen zeggen omdat de echtgenoten van koopvrouwen volgens de *Costumen* medeaansprakelijk zijn voor de schulden “die hunne huysfrouwe (coopvrouwen wesende) zijn maeckende”.

Het mag niet verbazen dat Anna Verschaven in haar repliek benadrukte dat de “schult heur nyet int minst is raeckende oft oyt geraeckt heeft aenghesien dat sy alsoo is gheweest onder [...] momborye van haeren man, besondere ten tyden als de schult in questie is ghecontracteert.” De rekening op naam van Hans Saeys die als bewijsstuk in het procesdossier gesloten was, bevestigt dat. Volgens Bryel waren koopvrouwen nochtans van de voogdij van hun echtgenoten ontheven, “voor soo veele als de saecke raecken heuren eyghen handel aengaen-

de.” Meer nog, als Anna niet zou worden beschouwd als een koopvrouw, dan was het volgens hem nooit mogelijk dat “vrouwen als coopvrouwen souden kunnen convenibel wesen.”²⁴ Dat de aanklager rechtstreeks verwijst naar de *Costumen* – de theorie – mag hier terecht doen vermoeden dat de realiteit heel wat complexer was. Anna Verschaven blijkt immers naar aanleiding van het faillissement van haar echtgenoot beslag te hebben laten leggen op al haar in het huwelijk ingebrachte goeden. Naar mijn mening is het dan ook niet uit te sluiten dat Jacques Bryel in belangrijke mate door die precaire financiële situatie van zijn officiële handelspartner werd gemotiveerd om Anna Verschaven als een koopvrouw te bestempelen. Omdat uit zijn betoog blijkt dat hij goed op de hoogte was van de rechtsregels met betrekking tot het koopvrouwstatuut, moet hij evenwel beseft hebben dat het feit dat Anna in naam van haar echtgenoot handelde, haar buiten schot stelde. Zijn nadrukkelijke opmerking dat vrouwen nooit meer als koopvrouwen zouden kunnen worden beschouwd als Anna Verschaven er geen was, raakt de kern van dit onderzoek. Bryel wekt immers de suggestie dat gehuwde vrouwen wel als zelfstandige handelaars konden optreden, maar tegelijk ontsnappen aan de verantwoordelijkheden die met het koopvrouwstatuut gepaard gingen door *in forma* onder voogdij van hun echtgenoot te blijven. Of hij zijn zaak echt naar waarheid heeft bepleit, is natuurlijk maar de vraag. Het is onmogelijk om te achterhalen of hij Anna Verschaven al op het moment dat hij met haar handeldreef als een koopvrouw beschouwde, en of het koopvrouwstatuut hier niet eerder functioneerde als een, uiteraard mogelijk misbruikte, bescherming voor gehuwde

Een dieptelezing van een aantal processen waarbij handelsvrouwen betrokken waren, leert alvast dat veel twistpunten net als in Londen te maken hadden met de vraag of een gehuwde vrouw die zelfstandig handeldreef dat met of voor haar echtgenoot deed.

handelsvrouwen tegen de schuldeisers van hun echtgenoot.

Dat laatste suggereert alvast ook het proces dat Anthoni van Surcq in 1616 tegen Catharina de Bia aanspande voor een openstaande schuld. Wederom zien we dat de obligatie die de aanklager ter betaling ontving niet op naam van Catharina stond, maar op die van haar echtgenoot: Rombout de Koster. In de voorgaande processen belette eenzelfde situatie de schuldeisers niet om de betrokken handelsvrouwen als koopvrouwen te identificeren. Van Surcq stelt Catharina de Bia in zijn betoog voor als de gelijkwaardige handelspartner van haar echtgenoot, waardoor zij volgens hem ook aansprakelijk was. Volgens de *Costumen* was een koopvrouw die handelscompagnon was van haar man dan ook medeverantwoordelijk voor al de schulden van de compagnie. Hoewel er in dit

proces niet rechtstreeks wordt verwezen naar het koopvrouwstatuut, wordt Catharina duidelijk niet voorgesteld als slechts een stand-in voor haar man, maar als diens zelfstandige handelscompagnon. Haar verdediging is van geheel andere aard dan die van Catharina Macaire, Digna Hanegreefs en Anna Verschaven. De Bia ontkent nooit koopvrouw te zijn, noch verwijst zij naar de “momborye” van haar echtgenoot. Volgens haar is zij niet aansprakelijk omdat zij eenvoudigweg “niet getransfereert noch gehandelt en heeft” met de aanklager. Bovendien was zij niet aanwezig toen “den coop tuschen den aenleggere ende hueren man is aengegaan geweest.” De aap komt al snel uit de mouw: net zoals bij Anna Verschaven blijkt de echtgenoot van Catharina de Bia failliet. De argumentatie van Anthoni Van Surcq bleef niet volledig bewaard, maar het lijkt me hier goed mogelijk dat zijn argumenten deel uitmaakten van een strategie om Catharina de schulden van haar failliete echtgenoot te laten betalen.²⁵

Of de gehuwde handelsvrouwen die hierboven aan bod kwamen bewust in naam van hun echtgenoten handel dreven om aan hun financiële verantwoordelijkheden te ontsnappen, kan niet bewezen worden op basis van deze procesdossiers. De keuze lag in elk geval niet alleen bij de vrouwen in kwestie, maar ook – en misschien zelfs vooral – bij hun echtgenoten. Naar mijn mening gaat Marjorie McIntosh daaraan te snel voorbij. In haar ogen kon een gehuwde vrouw in Londen schijnbaar zonder inspraak van haar echtgenoot zelfstandig handeldrijven als een *femme couverte*.²⁶ Omdat die keuze directe gevolgen had voor de echtgenoot, lijkt het me onwaarschijnlijk dat die daarbij geen belang had. Zo is het niet uit te sluiten dat de wel-

vaart van zijn echtgenote een handelaar net de nodige credibiliteit verleende bij handelspartners. Dat die laatsten zich na zijn faillissement om die reden mogelijk tot zijn echtgenote richtten, hoeft dan niet te verbazen. Wat vaststaat, is dat een gehuwde koopvrouw in Antwerpen werd verondersteld te handelen met de impliciete toestemming van haar echtgenoot.²⁷ De mate waarin koopvrouwen in de havenstad werkelijk ontvoogd waren, verdient nog verder onderzoek, maar mag wellicht niet overschat worden. Hoewel de theorie wil dat Antwerpse koopvrouwen ontvoogd waren voor alle activiteiten die betrekking hadden tot hun handel, blijkt dat zij bijvoorbeeld soms toch een voogd nodig hadden om een handelscontract ongedaan te maken.²⁸ In rechtszaken met betrekking tot hun handel waren zij nochtans bevoegd om hun zaak zelf, zonder *momboor*, te bepleiten. >>

Markttafereel op de Meirbrug te Antwerpen (Zuid-Nederlandse school, begin 17de eeuw).

Bron: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Conclusies

De indirecte gegevens die de bestudeerde procesverslagen bieden over de directe impact van het koopvrouwstatuut in de praktijk, bevestigen de hiaten in het historisch onderzoek naar gehuwde handelsvrouwen. Hiaten die in grote mate veroorzaakt werden door een incorrect beeld van 'de koopvrouw' en het daardoor nog te eenduidig voorstellen van het verschil tussen een koopvrouw en haar bevoogde en handelingsonbekwame tegenhanger. Dergelijke interpretaties gaan aan de ambiguïteit van het ad hoc koopvrouwstatuut immers voorbij. Hoe weinig representatief deze processen misschien ook zijn voor de toenmalige realiteit, toch bevestigen zij dat het voor handelaars in Antwerpen niet altijd duidelijk was of zij de in hun ogen economisch zelfstandige gehuwde handelaarsters mochten beschouwen als koopvrouwen. Een situatie waarop gewiekste koopvrouwen zoals Clara de Mangeleer handig pleegden in te spelen, en mogelijk ook Catharina Macaire, Digna Hanegreefs en Anna Verschaven. Dat het verschil tussen handelsvrouwen die een stand-in waren voor hun echtgenoot en zelfstandige koopvrouwen niet altijd even duidelijk

was, kan veel zeggen over de vertrouwdeheid van handelaars met het koopvrouwstatuut. Hoewel de handelspartners van gehuwde handelsvrouwen hen als koopvrouwen konden identificeren met vooral het faillissement van hun echtgenoot als motivatie, mogen we eenzelfde strategie niet vooronderstellen bij de getuigen die destijds bijvoorbeeld tegen Catharina Macaire pleitten.

Het is daardoor goed mogelijk dat ook op het Antwerpse koopvrouwstatuut, net zoals op het Hollandse statuut der Openbaar Koopvrouw, slechts aanspraak werd gemaakt wanneer er zich handelingsconflicten voordeden.²⁹ Dave De Ruyscher suggereert alvast dat schuldeisers die met gehuwde vrouwen hadden gecontracteerd voor de Antwerpse rechtbank wellicht vooral trachtten te bewijzen dat zij koopvrouwen waren als de vrouwen in kwestie zich beriepen op hun juridische handelingsonbekwaamheid.³⁰ De handelsprocessen die in dit artikel aan bod kwamen doen vermoeden dat zelfstandig ogende handelsvrouwen in de praktijk zelden in hun eigen "naem ende gheloove" handeldreven. Om daaruit te concluderen dat deze vrouwen er be-

wust voor kozen om zich aldus aan hun aansprakelijkheid te onttrekken, is wellicht een brug te ver. Zoals hierboven al werd gesteld, verdient de rol van hun echtgenoten verder onderzoek.³¹ Naast de vrouwelijke leden van het meerseniersambacht en koopvrouwen, moeten er immers gehuwde handelaarsters hebben bestaan die een zekere economische zelfstandigheid en bewegingsvrijheid hadden onder voogdij van hun echtgenoot. Gehuwde handelaarsters die desondanks, en mogelijk niet alleen wanneer hun man failliet ging, door andere kooplui als koopvrouwen konden worden beschouwd. Dit artikel wil daarom de hypothese verdedigen dat het koopvrouwstatuut aan de economische handelingsbekwaamheid van gehuwde en verweduwd vrouwen in Antwerpen rond 1600 niet noodzakelijk vooraf ging. Wellicht beantwoordde het statuut in de eerste plaats aan een complexe sociaal-economische realiteit. De vraag blijft dan ook waarom koopvrouwen in een internationaal vermaard handelscentrum als Antwerpen – maar evengoed ook in Londen en Amsterdam – niet geregistreerd werden, zoals in Neurenberg voor *Keuffinnen* wel het geval was.³² ///

Noten:

- ¹ *Costumen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 40 via www.kuleuvenkortrijk.be/facult/rechten/Monballyu/Recht-lagelanden/Brabantsrecht/brabantsrecht-index.htm. Dit artikel is gebaseerd op mijn bachelorproef, die begeleid werd door dr. Laura Van Aert (UA). Ik wil haar bij deze graag hartelijk bedanken voor haar enthousiaste begeleiding en opbouwende kritiek.
- ² Antwerpse burgers rond 1577, geciteerd in: Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Antwerpen, 1996, p. 23. Over de Antwerpse markt: H. Van Der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (Fourteenth- Sixteenth centuries)*, II Interpretation. Den Haag, 1963; H. Van Der Wee. en J. Materné, 'De Antwerpse wereldmarkt tijdens de 16de en 17de eeuw', in: J. Van Der Stock en H. Devisscher (eds.), *Antwerpen, verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*. Gent, 1993, pp. 19-31. Ter illustratie: E. A. Honig, *Painting and the Market in Early Modern Antwerp*. Londen, 1998.
- ³ Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer. Koopvrouwen in Antwerpen in de 16de eeuw*, onuitgegeven licentiaatverhandeling (VUB) 2002, pp. 117-123; Laura Van Aert, 'Trade and Gender Emancipation: Retailing Women in Sixteenth-Century Antwerp', in: B. Blondé, P. Stabel en J. Stobart (eds.) *Buyers & sellers: retail circuits and practices in medieval and early modern Europe*. Turnhout, p. 306. Voor meer informatie over het meerseniersambacht, zie: B. Blondé, en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers: aspecten van de kleinhandel en het verbruik in de 17de en 18de eeuw', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 84, 2001, p. 212; L. Van Aert en I. Van Damme, 'Retail Dynamics of a City in Crisis: the Mercer Guild in Pre-industrial Antwerp', in: B. Blondé, E. Briot e.a. (eds.), *Retailers and Consumer Changes in Early Modern Europe: England, France, Italy and the Low Countries*. Tours, 2005, p. 147.
- ⁴ Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer...*, p. 18; *Costumen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 13 en 14; L. Van Aert, 'Trade and gender emancipation ...', p. 299. Zie ook: Dave de Ruyscher, 'Naer Het Romeinsch Recht Alsmede Den Stiel Mercantiel: Handel En Recht in De Antwerpse Rechtbank (16de-17de Eeuw)'. Kortrijk-Heule, 2009, pp. 176-180.
- ⁵ *Costumen, Impressae*, XLI, 40.
- ⁶ Danielle Van Den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde vrouwen in de Republiek', in: *Historica*, oktober 2005, p. 13.
- ⁷ In Antwerpen waren – in tegenstelling tot in Londen en Amsterdam – ook ongehuwde vrouwen juridisch handelingsbekwaam. In functie van de vergelijkbaarheid van de processen, komen in dit artikel enkel gehuwde Antwerpse handelsvrouwen aan bod.
- ⁸ Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer...*, p. 2; Danielle Van Den Heuvel, *Women and Entrepreneurship. Female Traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815*. Amsterdam, p. 22; Alice Clark, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*. Londen 1968 (origineel 1919); A. Vickery, 'Historiographical Review. Golden Age to Separate Spheres? A Review of the Categories and Chronology of English Women's History', in: *The Historical Journal*, 1993, pp. 383-414. Voor een overzicht van deze eerste 'historiografie over de vrouw' en de mate waarin, zeker de eerste generatie historici, daarin beïnvloed werden door feministische bewegingen, zie bijvoorbeeld: J. Alberti, *Gender and the Historian*. Londen, 2002, pp. 1-20. Ondertussen heeft dit eerder feministische discours plaats gemaakt voor het meer wetenschappelijke 'gender-geschiedenis', waarin de geschiedenis van vrouwen onlosmakelijk verbonden wordt geacht met die van de man. Zie bijvoorbeeld: J.W. Scott, 'Gender: a Useful Category of Historical Analysis', in: *The American Historical Review*, 91/5, 1986, pp. 1053-1075.
- ⁹ Marjorie McIntosh, 'The Benefits and Drawbacks of Femme Sole Status in England, 1300-1630', in: *Journal of British studies*, 44, 2005, pp. 416-417 en pp. 417-431 (II *Femme sole* issues in the courts). Zie ook pp. 426-431.
- ¹⁰ Laura Van Aert, 'Van appels tot zeemleer...', p. 29.
- ¹¹ Dave de Ruyscher, 'Naer Het Romeinsch Recht...', pp. 176-180.
- ¹² Dave de Ruyscher, 'The Legal Possibilities of Antwerp Widows in the Late Sixteenth Century', in: *History of the Family*, 12, 2007, p. 284.
- ¹³ Voor zestiende- en zeventiende-eeuws Antwerpen zijn veel processen bewaard gebleven, en in enkele honderden daarvan traden vrouwen op als aanklager of verweerder. Voor mijn zoektocht naar processen over het juridisch statuut van handelsvrouwen heb ik me gebaseerd op twee databanken die Laura Van Aert heeft samengesteld: een databank van de vrouwen in de tweede maandelijks quotatie voor de late zestiende eeuw, en de *incomellingenlijst* van het meerseniersambacht voor de vroege zeventiende eeuw. Na het verwerken van de tweede maandelijks quotatie (ingesteld vanaf het begin van de belegering van Antwerpen, 1584, om geldmiddelen voor de verdediging van de stad te vergaren) kwam Van Aert tot een corpus van 638 vrouwen, en in het totaal kon zij van 249 vrouwen het beroep achterhalen, wat het mogelijk maakte om koopvrouwen te isoleren. Door het confronteren van deze databanken met de processeninventaris van het Stadsarchief van Antwerpen werd evenwel slechts één proces gevonden. Het aantal koopvrouwen was dan ook nooit beperkt tot het aantal dat als meerseniers geregistreerd stond. De opdracht was om op zoek te gaan naar zogenaamde *ad hoc* koopvrouwen. Een tweede moeilijkheid was dat slechts een minderheid van de processen betrekking had tot handelsconflicten. Dat werd evenwel gecompenseerd door een overzicht van de processen voor de Morgensprake van de Lakenhal, die bevoegd was voor conflicten in de lakennijverheid. De processen die deel uit maakten van dit corpus handelden bijgevolg bijna altijd over handelswaar. Door het analyseren van de processen waarbij een vrouw betrokken was, kwam ik tot een klein maar representatief bronnencorpus. Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer...*, pp. 69-81 en p. 117. Voor de databanken zelf, zie bijlagen op de cd-rom bij *idem*. Zie ook: B. Blondé en H. Greefs, 'Werk aan de winkel. De Antwerpse meerseniers...'. De inventaris van de Morgensprake bevindt zich in de leeszaal van het stadsarchief Antwerpen.
- ¹⁴ *Costuymen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 40.
- ¹⁵ Laura Van Aert, 'Trade and Gender Emancipation...', pp. 300-301; Laura Van Aert, 'Tussen norm en praktijk: een terreinverkenning over het juridisch statuut van vrouwen in het 16de-eeuwse Antwerpen', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2005, pp. 22-42; *Costumen, Impressae*, XLI 39-40.
- ¹⁶ John Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge', in: *Recueils de la société Jean Bodin*, XII, *La femme, deuxième partie*. Brussel, 1962, p. 298.
- ¹⁷ *Costuymen, Impressae*, XLI, 39-40. Voor de bestudeerde periode golden de *Costuymen, Impressae* (1582) en de *Costuymen, Compilatae* (1607). De rechtsregels voor het koopvrouwstatuut zijn in die periode niet veranderd; Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer...*, p. 20; Laura Van Aert, 'Tussen norm en praktijk...', pp. 29-39; John Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge...', pp. 296-298.
- ¹⁸ *Costumen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 40.
- ¹⁹ Stadsarchief Antwerpen (SAA), V2031, Peeter de Bock en Jacob de Berjaval tegen Catharina Macaire, 1597. De uitspraak van het proces is niet bekend.
- ²⁰ *Costumen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 40.
- ²¹ SAA, V2291, Jan Elsevir tegen Digna Hanegreefs, 1620.
- ²² SAA, S278, Clara de Mangeleer, 1597. Een leiwatier was een producent van koopman van linnen lakens.
- Zie: Oscar Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum, 2000 (voetnoot 163).
- ²³ Laura Van Aert, *Van appels tot zeemleer...*, p. 36.
- ²⁴ SAA, V2262, Jacques Bryel tegen Anna Verschaven, 1618.
- ²⁵ SAA, C2251, Anthoni van Surcq tegen Catharina de Bia, 1616-1617.
- ²⁶ Marjorie McIntosh, 'The Benefits and Drawbacks...', pp. 430-431.
- ²⁷ John Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge...', p. 298.
- ²⁸ Laura Van Aert, 'Tussen norm en praktijk...', p. 41.
- ²⁹ Danielle Van Den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw...', p. 13.
- ³⁰ Dave de Ruyscher, 'Naer Het Romeinsch Recht...', pp. 176-180.
- ³¹ *Costumen van Antwerpen, Impressae*, XLI, 40.
- ³² M. Wiesner Wood, 'Paltry Peddlers or Essential Merchants? Women in the Distributive Trades in Early Modern Nuremberg', in: *The sixteenth Century Journal*, XII, 2, 1981, p. 12.

Afbeelding op pagina 16:

Vismarkt, olieverbod op doek (Joachim Beuckelaer, 1574).

Bron: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Antwerpen.

Kim Overlaet (°1987) rondde in 2009 haar Master Geschiedenis af aan de Universiteit Antwerpen. Momenteel is zij als doctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan het Centrum voor Stads- en Stadsgeschiedenis van deze instelling. In haar onderzoek naar meervoudige stedelijke identiteiten in laatmiddeleeuws en vroegmodern Mechelen staat de dynamiek centraal tussen stedelijke verenigingen, het kerngezin en de bredere familie.

Contact: Kim.Overlaet@ua.ac.be

Modehuis Hirsch & Cie te Amsterdam (1882-1940)

“Cachet en distinctie blijven gehandhaafd”

“Waar is de tintelende zwier van vroeger, opgeroepen door de etalages van het elegante Frans aandoende Hirsch gebouw, het modehuis met de Faubourgachtige luxe, waar is die sfeer van kleine ‘ville lumière’ midden in het deftige Amsterdam?”¹ Nog altijd staat in vergulde letters de naam Hirsch & Cie op de gevel van het gebouw op het Leidseplein. Maar waar iedereen het grote witte gebouw tegenover de Stadsschouwburg en het Americain Hotel kent, herinnert bijna niemand zich meer het modehuis dat naam gaf aan het Hirschgebouw.

/ Femke Knoop /

In 1882 opende het exclusieve modehuis Hirsch & Cie haar deuren aan het Leidseplein in Amsterdam. Hirsch had een unieke positie in de Nederlandse detailhandel van de laat negentiende tot ver in de twintigste eeuw. Het modehuis introduceerde de haute couture en modeshows in Nederland en richtte zich uitsluitend op de elite. Vrouwen en dochters van rijke ondernemers uit Twente, de Zaanstreek en planters in Nederlands-Indië, de beroemde danseres Mata Hari, als ook de koninginnen Emma, Wilhelmina en Juliana waren klant van het modehuis.

Toch is er opvallend weinig over Hirsch & Cie geschreven, wat duidt op een lacune in het wetenschappelijk onderzoek. Een analyse van het modehuis Hirsch zou kunnen aansluiten bij recent onderzoek naar gender in relatie tot de moderne consumptiemaatschappij. Onder invloed van Michael B. Miller, die in zijn boek *The Bon Marché* als eerste bedrijfsgeschiedenis met cultuurgeschiedenis combineerde, ontdekten steeds meer (cultuur)historici het grootwinkelbedrijf als onderwerp van onderzoek. In Nederland is echter nog niet veel over de opkomst van het grootwinkelbedrijf geschreven, ondanks het pleidooi van Francesca de Haan in *De Gids* van september 2000 voor een nieuwe culturele bedrijfsgeschiedenis, waarin samenhangende thema's rondom macht, gender, etniciteit en klasse een plaats krijgen.²

In dit artikel wil ik voortbouwen op de culturele aanpak van bedrijfsgeschiedenis, zoals die door Miller en De Haan toegepast werd en waarin gender een belangrijke rol speelt. Ik richt mij daarbij op de reclame-uitingen van Hirsch, zoals advertenties, modiefotografie, ca-

talogi en modeshows. Welk vrouwbeeld kwam daarin naar voren, hoe veranderde dit beeld en wat was daarvoor de reden?

Een modehuis naar Frans voorbeeld

Een paginagrote advertentie kondigde op 3 september 1882 in het Frans de “*ouverture des grands magasins Hirsch & Cie, Leidscheplein et Weteringschans, Amsterdam*” op 25 september 1882 aan.³ De oprichters van het nieuwe modehuis, Sylvain Kahn en Sally Berg, maakten het voor vrouwen uit de elite voor het eerst mogelijk haute couture aan te schaffen in eigen land. Kahn en Berg waren afkomstig van de Brusselse vestiging van Hirsch & Cie, waar Kahn hoofd was van de stoffenafdeling en Berg de leiding had over de afdeling haute couture. Zij droomden van een eigen modehuis in Parijs, de bakermat van de haute couture, maar na een werkbezoek aan Amsterdam besloten zij hun winkel in de Nederlandse hoofdstad te vestigen.

In tegenstelling tot bestaande warenhuizen als De Winkel van Sinkel en Bahlmann, die slechts Duitse confectie verkochten, richtte Hirsch & Cie zich op de verkoop van haute couture naar Frans voorbeeld. Dat werd meteen duidelijk door het gebruik van de Franse taal, waarmee de elite zich trachtte te onderscheiden van lagere standen in de samenleving. Klanten werden in het Frans aangesproken door verkoopsters, die elkaar ook onderling aanspraken met “*madame*”, zoals gebruikelijk was bij de Parijse modehuizen. Taal vormde voor mensen die niet tot de elite behoorden en de Franse taal niet spraken een barrière om de winkel te betreden.

Niet alleen de taal maar ook het modebeeld, en daarmee het door Hirsch gepresenteerde beeld van de vrouw, werd overgenomen uit Frankrijk. Kahn en Berg kochten modellen aan van Parijse modehuizen, die zij in Amsterdam voor hun klanten op maat namaakten in de originele stoffen. In albums van Hirsch & Cie uit 1913 en 1916 staat bij sommige modellen met potlood aangegeven van welk modehuis het model oorspronkelijk afkomstig was. Hirsch kocht onder andere mantelpakken aan van Paquin en Doucet.⁴ Hiervan merkten de klanten echter niets, doordat Hirsch haar eigen label in de kledingstukken naaide. Zo wekte het modehuis niet alleen de indruk dat het om eigen ontwerpen ging, maar toonde het tegelijkertijd aan dat het modehuis zelf verantwoordelijk was voor de productie van de kleding.

Hoewel Hirsch geen filialen had, werd dit

Bron: Collectie Gemeentemuseum Den Haag.

Mantelpak van Paquin in album Hirsch & Cie 1916.

Franse mode- en vrouwbeeld verder gedistribueerd naar de rest van Nederland dankzij werknemers die na hun opleiding bij Hirsch eigen ondernemingen stichtten in het gehele land en die verplicht waren hun modellen en stoffen af te nemen bij Hirsch. Voorbeelden van dit soort franchiseondernemingen avant la lettre waren Maison Schüler, Maison Lessur, Heineman & Ostwald en Maison de Paris in Den Haag, Maison Spanier in Deventer, Maison Haspels in Nijmegen en La Ville de Paris in Groningen.⁵

Sneeuwpoppen en volièrevogels

Door het grote succes van Hirsch & Cie was het oude gebouw al snel te klein. In 1912 werd een nieuw gebouw – ontworpen door de architecten Jacot en Snuijff – geopend met de eerste modeshow van Nederland. Voor deze gelegenheid werd het gebouw omgetoverd tot een enorme, met bloemen gevulde tearoom. Aan de plafonds hingen kroonluchters van goud en kristal, die elektrisch verlicht werden. Op een zacht rood tapijt stonden op de gaanderijen en in de Louis XV-zalen honderden tafeltjes opgesteld. Daartussen was een brede met grijs tapijt bedekte gang open gelaten, waarop de mannequins de nieuwste modes showden. Obers in rokkostuum schonken thee uit grote potten en

serveerden daarbij allerlei zoetigheden op kristallen schoteltjes. Op de achtergrond speelde een strijkorkestje. Het programma begon met de *robes et manteaux de promenade* (wandelekostuums), vervolgens kwamen de *robes et manteaux de visite* (visitekostuums), daarna de *toilettes de soirée* (avondtoiletten) en ten slotte de *robes de bal et manteaux du soir* (galakostuums) aan bod.⁶ Daarmee presenteerde Hirsch een negentiende-eeuwse garderobe, waarin gepaste kleding het devies was. Door een omvangrijke garderobe met speciale kleding voor 's ochtends, 's middags en 's avonds aan te schaffen, onderscheidde de elite zich van lagere standen, die veel minder kleding hadden.

Omdat Nederland nog geen mannequins had, kwamen voor deze gelegenheid twaalf mannequins over van grote Parijse modehuizen als Paquin en Drécoll. Net als nu, moesten de mannequins aan hoge eisen voldoen. Allereerst moesten zij lang, slank en in het bezit van een mooie gladde huid zijn. Het kapsel moest chique en flatteus zijn en afwijken van het alledaagse, ongeacht of dat praktisch was of niet. Verder moest een mannequin een beetje een actrice zijn, omdat zij ten allen tijde verleidelijk moest glimlachen, ook wanneer zij vermoeid of verdrietig was. Het belangrijkste was echter dat de mannequin er 'popperig' uitzag, met rode lippen, frisse wangen en gitzwarte wimpers.⁷ De door hen betoverde journalisten beschreven de mannequins in nauwelijks menselijke termen. "Als fazanten. In een grote voliëre [...] als vogeltjes, die hun gang gaan, koketteeren, staarten zetten – en wat voor stáárten! – zoo tippelen, en draaien zij; van lift tot lift", schreef de journalist van *De Telegraaf*. Hij ging nog verder met zijn vergelijkingen. Niet alleen waren de mannequins vogels, maar ook soldaatjes, reetjes, wolken, muzikale akkoorden en sneeuwpoppen.⁸ Een journalist van het geïllustreerde tijdschrift *Het Leven*⁹ vergeleek de mannequins met poppen. Weliswaar waren de houten ledenpoppen vervangen door mensen van vlees en bloed, maar volgens de journalist waren zij toch poppen gebleven. Mannequins waren niet meer dan speelgoed.¹⁰

Het beeld dat de mannequins naar voren brachten, was het beeld van de vrouw als kwetsbaar en hulpeloos, breekbaar als porselein. De kledingstukken versterkten dit beeld. De bewegingsvrijheid van de vrouw werd beperkt, doordat zij nauwelijks in staat was te lopen in de fijne schoentjes en de 'stropelrokken' die in deze tijd in de mode waren. Om een elegante houding te bereiken werd het lichaam van de vrouw in een keurslijf geduwd door de tailles strak in te rijgen in korsetten, terwijl waaiers, parasols en moffen ervoor zorgden dat handen niet onnodig rond konden tasten.

Theater, modefotografie en kunst

Hoewel Hirsch vasthield aan de traditionele standenmaatschappij en het beeld presenteerde van een negentiende-eeuwse kwetsbare vrouw was het modehuis op cultureel gebied wel

Bron: Tijdschrift Het Leven, 1912.

Parijse mannequin, overgekomen voor de openingsmodeshow van Hirsch & Cie in 1912.

vooruitstrevend. Kunstenaars als Isaac Israëls, Thérèse Schwartze en Kees Maks bezochten modeshows en kleedden hun modellen in kleding van Hirsch. De sterke verbondenheid met de kunsten blijkt eveneens uit de organisatie van diverse tentoonstellingen in het Hirschgebouw, vooral op het gebied van toegepaste kunst. In deze context kan ook de door Hirsch georganiseerde modeshow met kledingontwerpen van kunstenaars van de *Wiener Werkstätte* worden gezien. Deze productiegemeenschap, die zich richtte op handwerk in verschillende stijlen, sloot aan bij Hirsch in haar streven naar een kwalitatief hoogwaardig product voor een selectieve markt.

Foto's van de modeshow van de *Wiener Werkstätte* verschenen in geïllustreerd tijdschrift *Het Leven*, dat daarmee al vroeg gebruik maakte van modefoto's.¹¹ De modefotografie stond nog in de kinderschoenen en pas vanaf het einde van de jaren 1910 en het begin van de jaren 1920 gingen belangrijke Amerikaanse tijdschriften als *Vogue* en *Vanity Fair* gebruik maken van modefoto's.

Fotograaf Jacob Merkelbach, die in 1900 een atelier opende op de bovenste verdieping van het Hirschgebouw, was verantwoordelijk voor een groot deel van de mode- en reclamefoto's van Hirsch. Het was niet verwonderlijk dat zijn eerste modefoto's sterke overeenkomsten vertoonden met de portretfotografie, aangezien hij ook veel acteurs, actrices, dansers en kleinkunstenaars portretteerde. De eerste modefotografen namen het format over van de portretkaarten, die aan het einde van de negentiende eeuw erg populair waren, omdat de afgebeelde beroemdheden een voorbeeldfunctie waren gaan vervullen op het gebied van de mode. De eerste

modefoto's waren dan ook niet veel meer dan portretten, wat ook het geval was bij de eerste foto's van Merkelbach voor Hirsch.

Deze vroege modefoto's toonden niet het beeld van de extreme luxe die het synoniem was van Hirsch. Het waren gewone studiofoto's van jonge vrouwen in modieuze kleding tegen een geschilderde achtergrond. Zij leken net zussen, die zich lieten fotograferen in Merkelbachs atelier en daarbij toevallig kleding van Hirsch droegen. Niet het beeld dat zij uitdroegen, maar de kleding zelf was het belangrijkste in deze modefoto's.

De fotomodellen op deze foto's zouden actrices kunnen zijn, die vaker in het atelier van Merkelbach kwamen om zich te laten fotograferen. Er was een sterke connectie tussen mode en het theater. In navolging van Parijse modehuizen introduceerde Hirsch de nieuwste modes in het theater. Acteurs en actrices gingen op de planken vaak gekleed in kostuums van Hirsch en het modehuis maakte bovendien de jurk die actrice Théo Mann-Bouwmeester droeg tijdens haar jubileumavond in 1911.¹² In een periode waarin glamour opkwam en actrices en actrices een iconische status wisten te bereiken, waardoor iedereen deze beroemdheden wilde imiteren, betekende dit extra reclame voor Hirsch.

Vanaf de *thé select*, zoals de modeshows van Hirsch werden genoemd, in september 1915 had het modehuis echter zelf mannequins in dienst en het is waarschijnlijker dat zij de modellen op de foto's waren.

Een veranderend vrouwbeeld?

In de jaren 1920 en 1930 werd het voor Hirsch moeilijker haar leidende positie in de Nederlandse modewereld te handhaven. De confectie-industrie bood steeds betere kwaliteit, wat na de Eerste Wereldoorlog een serieuze bedreiging vormde voor de dure maatkleding van Hirsch. Om te kunnen concurreren met andere bedrijven begon Hirsch in 1918 een confectieafdeling op de eerste verdieping van het gebouw, wat op verzet van Sally Berg stuitte. Wanneer hij een couturéklient tegenkwam op de eerste verdieping, zei hij: "U hier mevrouw?" zodat de klant zich betrappt voelde en zich niet langer op de confectieafdeling vertoonde. Daardoor bleef confectie lange tijd een ondergeschoven kindje binnen Hirsch.¹³ Vanaf het einde van de jaren 1920 werd de rol van Hirsch in de modeverslagen overgenomen door andere modehuizen. Tijdschriften richtten zich nu vooral op de grote modebepalende couturhuizen in Parijs. Tot overmaat van ramp stortte in de jaren 1930 de wereldeconomie in als gevolg van de beurskrach op Wallstreet in 1929.

Hirsch zag zich door deze economische dreiging gedwongen haar doelgroep, die zich tot dan toe beperkte tot de extreem rijken, aan te passen. Al in 1928 zei Sylvain Kahn dat Hirsch zich niet meer uitsluitend richtte op de rijke buitens in Overveen en Bloemendaal: "Ook een dokters-vrouw, een notaris-vrouw, de dames uit de welgestelde burgerij kunnen nu bij ons terecht".¹⁴ Vanaf 1932, toen de gevolgen van de >>

economische crisis ook in Nederland voelbaar werden, verlaagde Hirsch de prijzen. Keer op keer benadrukte het modehuis dat het “zich alermint op het luxueuse toelegt, doch op het gehele gebied van dagelijksch en huishoudelijk gebruik”.¹⁵ Hirsch was er niet alleen “voor de elegante receptie- of avondjapon, doch ook voor de voordeelige huisjapon voor iedereen dag”.¹⁶ Bovendien richtte Hirsch zich in de jaren 1930 voor het eerst op de werkende vrouw. Schijnbaar terloops vermeldde de catalogus voor de winter van 1933-1934 dat Hirsch er

Catalogus Hirsch & Cie herfst-winter 1933.

was “voor den eleganten, doch ook voor den meer eenvoudigen mantel, voor sport of kantoor en toch steeds met dat bijzondere cachet”.¹⁷ Voor die tijd verkocht Hirsch al blouses en mantelpakken, maar nu werd daar voor het eerst expliciet bij vermeld dat het modehuis zich daarbij richtte op werkende vrouwen.

Bracht de veranderde doelgroep ook een ander vrouwbeeld met zich mee? In de advertenties werd dit niet duidelijk. Hoewel Hirsch naar eigen zeggen een pionier was op het gebied van adverteren, werd zij in de jaren 1930 op dit terrein voorbij gestreefd door concurrerende bedrijven als Gerzon en De Bijenkorf, zo bleek uit advertentiestatistieken van 1938.¹⁸ Decennia lang was er nauwelijks iets veranderd aan de advertenties, die veel tekst en nauwelijks illustraties bevatten, zodat in één oogopslag niet eens duidelijk werd dat het een winkel voor vrouwen betrof, laat staan dat de advertenties een vrouwbeeld reflecteerden.

Postordercatalogi, waaruit klanten op het platteland en in Nederlands-Indië producten konden bestellen, gaven een beter beeld van het vrouwbeeld van Hirsch. In tegenstelling tot de

advertenties waren de catalogi aantrekkelijk vormgegeven en rijkelijk geïllustreerd. De nadruk op eenvoud vanaf 1932 vertaalde zich in de afbeelding van kleding die eenvoudiger van snit was. In het begin van de jaren 1930 was de kleding nog extreem luxueus, met als uitschieter een bontmantel van rood naturel veulen met persianer garnituur uit 1930, die maar liefst 750 gulden kostte.¹⁹ De illustraties deden denken aan filmsterren uit die tijd, terwijl de illustraties na de koerswijziging een gewonere vrouw toonden waarmee klanten zich makkelijker konden identificeren.

Daarbij moet wel worden opgemerkt dat Hirsch niet alle kleding uit de collectie toonde in catalogi, zoals bleek uit de catalogus van 1931. Het modehuis was van mening dat het voor klanten lastig was om kleding aan te schaffen via een catalogus nu de mode weer ingewikkelder werd, nadat die in de jaren 1920 sterk was vereenvoudigd onder invloed van ontwerpers als Chanel en Patou. “De mode heeft weer speelruimte gegeven aan fantasie en werd nu eenmaal bewerkelijk, zoodra zij sierlijker werd. Wij hebben ons derhalve in deze catalogus geheel toegelegd op het sportieve genre uit de nieuwe voorjaars- en zomercollectie.”²⁰ De meer geklede modellen werden op zicht gezonden of persoonlijk getoond aan de klanten.

Dat Hirsch het zo belangrijk vond dat de klanten een goed beeld kregen van de pasvorm van de kleding past ook bij de nadruk op cachet en distinctie. Cachet was voor Hirsch altijd het belangrijkste geweest, meer nog dan de omzet van massaproducten, zoals Sylvain

Kahn al zei in 1928: “Bij ons komt een clientèle, die plezier heeft in een eerste-klas modehuis, en dat plezier moeten we door onze *nouveautés* onderhouden”.²¹ Dat veranderde niet door prijsverlagingen en het aanpassen van de doelgroep. De kwaliteit van de stoffen was onveranderd hoog, zo bewezen de stoffenstaaltjes bij de catalogi. “Nieuwe prijzen doch het oude cachet” benadrukten de catalogi. “Cachet en distinctie blijven gehandhaafd. Veranderd werd alléén... de prijs.”²²

Tot slot

Hirsch had een cruciale rol in de productie van ideaalbeelden van vrouwelijkheid door de kleding zelf, maar ook indirect door de afbeeldingen daarvan die via catalogi en advertenties, modetekeningen, schilderkunst, modefotografie en theater werden gedistribueerd in heel het land. Het beeld dat het modehuis wilde uitdragen was vanaf het begin één van uitgesproken luxe, bedoeld voor de elite van Nederland. Weliswaar paste Hirsch haar doelgroep aan, opende het een confectieafdeling en werden de prijzen verlaagd als gevolg van economische ver-

anderingen, maar dat nam niet weg dat de kwaliteit en het cachet van de kleding altijd centraal bleef staan, meer dan de omzet van massaproductie. Om die reden werkte het modehuis samen met kunstenaars van de *Wiener Werkstätte* en toonde het alleen de meer eenvoudige kleding in catalogi. Voor Hirsch was het van het grootste belang dat de klant plezier beleefde aan de *nouveautés* die het modehuis verkocht. Hirsch bleef tot de Tweede Wereldoorlog vasthouden aan maatkleiding. Na de oorlog probeerde het modehuis opnieuw een haute couture-afdeling op te zetten, maar zo succesvol als in de jaren vóór de oorlog werd Hirsch niet meer. Toen jongeren in de jaren 1960 steeds meer invloed gingen uitoefenen op de mode werd de damesachtige elegantie van Hirsch ouderwets gevonden. In 1976 sloot het modehuis definitief haar deuren. ///

Noten:

- Adriëne Voûte, *Zwanen in de gracht*. Amsterdam, 1986, p. 46.
- Francesca de Haan, ‘De laatste lege planken. Vrouwen en gender in de bedrijfsgeschiedenis’, in: *De Gids*, 163 (2000), pp. 703-708.
- Aankondigingsadvertentie Hirsch & Cie, in: *Algemeen Handelsblad*, 3 september 1882.
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, album Hirsch & Cie, 1916.
- Madelief Hohé en Georgette Koning, *Voici Paris! Haute couture*. Zwolle, 2010, p. 62.
- Hans te Nijenhuis en Ietse Meij, *Isaac Israëls. Mannequins en mode*. Wijk en Aalburg, 2002, p. 110.
- S.a., ‘Mannequins’, in: *Het Leven*, 26 november 1912.
- S.a., ‘Revue des mannequins’, in: *De Telegraaf*, 17 nov. 1912.
- Het Leven* was een geïllustreerd tijdschrift (1906-1941) dat zich onderscheidde van andere tijdschriften, omdat het blad niet tot een bepaalde maatschappelijke zuil behoorde. De onderwerpen varieerden van bekende personen, oorlogen en economie tot kunst, sociaal leven en vrouwenleven.
- S.a., ‘Mannequins’...
- Collectie Spaarnestad Photo, Het Leven, fotonummers SFA022009366, SFA022009367, SFA022009368, SFA022009369, SFA022009370, SFA022009384, SFA022009385. Modeshow van door kunstenaars van de Wiener Werkstätte ontworpen dameskostuums bij Maison Hirsch & Cie in Amsterdam.
- Collectie Spaarnestad Photo, Het Leven, fotonummer SFA022000272. Etalagepop met de jurk / japon (‘robe’) die actrice Théo Mann-Bouwmeester (1850-1939) droeg op haar jubileumavond (1911). De japon is ‘geoffereerd door de Firma Hirsch & Cie’ (sponsor).
- Dieuwke Grijpma, *Kleren voor de elite. Nederlandse couturiers en hun klanten 1882-2000*. z.p., 1999, p.75.
- S.a., ‘Onder den menschen. De dagtaak van den mode-gebieder Sylvain Kahn’, in: *NRC*, 9 juni 1928.
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, Blanc 1933.
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, 1933-1934.
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, 1933-1934.
- Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 929, archief van de Koninklijke Bijenkorf Beheer (K.B.B.) met voorgangers, inventarisnummer 1810: staten van advertenties naar grootte en aantal van De Bijenkorf, V en D, Gerzon, C en A, Galeries Modernes, Bonnetterie en Hirsch (1938).
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, herfst en winter 1930.
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, lente en zomer 1931.
- S.a., ‘Onder den menschen’...
- Collectie Gemeentemuseum Den Haag, catalogus Hirsch & Cie, 1933-1934 en catalogus Hirsch & Cie, 1934-1935.

Femke Knoop (1984) studeerde geschiedenis in Groningen. Dit artikel is een bewerking van haar masterscriptie ‘Veranderd werd alléén... de tijd. Modehuis Hirsch & Cie, Amsterdam (1882-1940)’. Contact: femkejohannaknoop@gmail.com

Heraut – maar waarvan?

In de decennia tussen 1860 en 1890 maakte Nederland in politiek-ideologisch opzicht spannende tijden door. De vastgeroeste politieke structuur, waarbinnen alleen plaats was voor individuele conservatieve en liberale politici, kwam onder druk te staan toen andersdenkenden zich in het politieke leven gingen mengen: vrijdenkers, feministen, vroege socialisten, anarchisten... Partijen vormden zij eerst nog niet – geen wonder, omdat de eerste Nederlandse politieke partij pas in 1879 werd opgericht. In tijdschriftredacties en verenigingen werd echter volop gediscussieerd over atheïsme, vrouwen- of arbeidersrechten of arbeidscollectivering. Als ankerpunt in al deze discussies gold decennialang het oeuvre van Multatuli (1820-1887). Hij was in Nederland een van de scherpste critici van het koloniale beleid, maar minstens even belangrijk waren zijn polemische ideeën over het geloof, over het sociale leven en over de maatschappelijke positie van vrouwen. De bundel *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme* besteedt aandacht aan de 'vergeten' feministische fragmenten in het oeuvre van Nederlands belangrijkste negentiende-eeuwse schrijver.

/ Laurens Ham /

In een uitvoerig openingsartikel bespreekt Tom Böhm een hele reeks fragmenten waarin de behandeling van vrouwen en meisjes ter sprake komt. Daarna volgen zes portretten van vrouwen en mannen die zich door het oeuvre lieten inspireren. Drie van hen waren lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad: Titia van der Tuuk, Carel Victor Gerritsen en Wilhelmina Drucker. Maar ook de progressieve docent Jan Versluys, de schrijfster Mina Kruseman en de Indische Kartini kunnen volgens de samenstellers als multatulianen worden beschouwd.

Het lijkt terecht om Multatuli een 'heraut van het feminisme' te noemen, zoals de redacteurs in de ondertitel doen. Tegelijkertijd roept de ondertitel vragen op: hoe moeten we de woorden 'heraut' en 'feminisme' hier begrijpen? Was Multatuli de eerste verkondiger van feministische ideeën, of een grondlegger van feministische groeperingen? Dat laatste kan toch zeker niet beweerd worden. In de korte inleiding van de samenstellers wordt gesproken over de 'betekenis van Multatuli voor de vrouwenbeweging', maar ook dat woord 'betekenis' is niet helemaal scherp. En daarbij: niet iedere besproken figuur sloot zich bij een (vrouwen)beweging aan. Voor Wilhelmina Drucker geldt dat natuurlijk wel. Het artikel van Jean Gelman Taylor gaat echter over de relatief 'geïsoleerde', jonggestorven Kartini, wiens ideeën over vrouwenrechten alleen in haar persoonlijke correspondentie geuit konden worden.

Omdat Multatuli's rol in het feminisme door de samenstellers in het vage wordt gehouden, wordt ook het verband tussen de zes hoofdfiguren en de schrijver niet altijd duidelijk. Soms wordt die invloed overtuigend aangetoond, zoals in Marianne Brauns artikel over Drucker. Die schreef in 1885 samen met haar zuster de sleutelroman *George David*, die in de stijl van *Max Havelaar* het gelijk van de schrijfsters

moet bewijzen. Ook in haar latere werk wemelt het van de verwijzingen naar Multatuli; bovendien gebruikt Drucker graag typisch multatulianse woorden, zoals de aanduiding 'Publiek' (met een hoofdletter en zonder 'het' ervoor) wanneer het over de afgestompte massamens gaat. Maar Inge de Wilde kan in haar artikel over Gerritsen over heel wat minder bewijsmateriaal beschikken. De Wilde vermoedde dat de schrijver 'misschien' op 9 februari 1881 bij Gerritsen heeft overnacht, maar dat is toch onvoldoende reden om in dit boek de twee figuren samen te bespreken.

De Wildes artikel gaat dan ook maar zijdelings over Multatuli en biedt vooral een grote verzameling feiten over Gerritsens leven. Ze heeft daar in 21 pagina's maar liefst negentien tussenkopjes voor nodig. Het symboliseert de verbroekeling die in de artikelen, maar ook in het boek als geheel is terug te zien. *De mino-*

taurus onzer zeden bevat een schat aan precies gedocumenteerde levensfeiten, maar een prikkelende overkoepelende these ontbreekt. Dat komt ten dele door de biografische, historische aanpak, die maakt dat er meer ruimte voor feiten wordt ingeruimd dan voor letterkundige analyse. Dat mag dan een keuze van de auteurs en de samenstellers zijn, het blijft een gemis dat de precieze verhouding van Multatuli tot de vrouwenbeweging en het feminisme – beslist niet hetzelfde, natuurlijk – niet helder wordt geanalyseerd.

Dat laatste is nu juist zo'n interessante kwestie. Als Multatuli een feminist kan worden genoemd, dan wel een excentrieke. Vrouwvriendelijk en progressief waren zijn uitspraken over zijn eerste vrouw Tine nauwelijks. Hij had hartstochtelijke meningen over de maatschappelijke positie van vrouwen, dat zeker, maar hanteerde ook graag een patriarchale metafoor: die van de vrouw als akker, waarop de mannelijke schrijver zijn ideeën zaait. Van verenigingen en partijen hield hij al helemaal niet: hij had zijn leven lang een problematische band met De Dageraad, en hij was een held voor socialisten maar verachtte de leer van Marx. Misschien moeten we hem niet zozeer zien als een heraut van het feminisme, maar vooral als iemand die door negentiende-eeuwse feministen is toegeëigend – zoals ook zijn koloniale ideeën tegen zijn zin door politici werden opgeëist.

De spanning tussen zijn eigen doelstellingen en die van zijn 'volgelingen' komt in *De minotaurus onzer zeden* helaas niet aan bod. Zo blijft het gecanoniseerde beeld in stand dat Multatuli een echte emancipator was. Er kan echter niet vaak genoeg worden herhaald dat hem ieder partijdenken en tact ontbrak. Mede daarom is hij nooit als verenigingslid of partijtijger geslaagd, maar wel een van de fascinerendste Nederlandse schrijvers gebleken. Zijn het niet juist zijn grillige teksten die hem tot op de dag van vandaag boeiend maken? ///

Laurens Ham is literatuurwetenschapper en essayist. Hij werkt aan de Universiteit Utrecht aan een proefschrift over autonoom schrijverschap in de Nederlandse literatuur vanaf de negentiende eeuw en doceert aan de Koningstheaterakademie in Den Bosch.
Contact: l.j.ham@uu.nl

Myriam Everard en Ulla Jansz (red.), *De minotaurus onzer zeden. Multatuli als heraut van het feminisme*. Aksant, 2010, 232 blz.
ISBN 978905260376. € 22,90

Een veelbewogen vrouwenleven

Ze verloor in de oorlog meer dan honderd familieleden en overleefde zelf Auschwitz, Gross-Rosen en Bergen-Belsen. De geschiedenis van de joodse Janny Moffie-Bolle kan met recht aangrijpend genoemd worden. Toch blijft de lezer van haar levensverhaal – uitgegeven onder de titel *Een hemel zonder vogels*. Het aangrijpende levensverhaal van Janny Moffie-Bolle – enigszins onbevredigd achter.

/ Bettine Siertsema /

In haar column in het *Historisch Nieuwsblad* van april 2011 brak Jolande Withuis haar staf over de vele levensverhalen die de laatste tijd verschijnen, omdat daar, in tegenstelling tot een echte biografie, meestal onvoldoende historisch onderzoek bij is komen kijken. De argeloze lezer die zo'n tekst als historische bron wil gebruiken, zou in het oog moeten houden dat die getuigenissen alleen vertellen hoe de gebeurtenissen zijn beleefd en niet hoe ze werkelijk waren en wat er de achtergrond van was.

Nu kan Esther Göbel, de auteur van *Een hemel zonder vogels*. Het aangrijpende levensverhaal van Janny Moffie-Bolle, niet verweten worden dat ze geen historisch onderzoek heeft gepleegd, getuige de 75 bladzijden met verklaarende aantekeningen die het boek bevat. De tekst is gebaseerd op veel interviews en gesprekken die in de loop van twee-en-een-half jaar met Janny Moffie zijn gehouden. Haar lotgevallen zijn ook bijzonder genoeg: na een onderduikperiode verbleef ze achtereenvolgens in Westerbork, Auschwitz-Birkenau, Gross-Rosen en het buitenkamp Gräben, en na een dodenmars te voet en in open kolenwagons in februari 1945 nog enkele maanden in Bergen-Belsen. De oorlogsperiode wordt voorafgegaan door de traditionele beschrijving van een onbezorgde, idyllische jeugd (wat nog sterker geldt dan normaal doordat haar ouders het best wel breed hadden). Hierna volgt een geheel andere periode door de meer dan moeizame jaren na 1945, waarin ze haar leven zowel sociaal als materieel praktisch vanaf het nulpunt moest opbouwen, zonder noemenswaardige hulp, soms zelfs met tegenwerking van de ambtelijke bureaucratie en Nederlandse burgers, die zich ronduit antisemitisch konden betonen.

Het levensverhaal van Holocaustoverlevenden, geschreven door een journalist op basis

van interviews, is een heel eigen genre geworden. Nog steeds verschijnen er nieuwe levensverhalen, misschien nu wel meer dan ooit, omdat de klem sterker gevoeld wordt nu de generatie die uit eigen ervaring kan vertellen uitgedund raakt. Zo zijn de afgelopen jaren alleen al de Nederlandse levensverhalen verschenen van Selma Engel-Wijnberg, Leny Boeken-Velleman, Frieda Menco-Brommet, Micha Gelber, Rob Cohen, Helga Herzberg en Levie de Lange (een heruitgave van een reeds in 1964, toen onder de misleidende titel *Levie de Lange's dagboek* verschenen boek). Het valt trouwens op dat met uitzondering van Helga Herzberg de vrouwenlevens meestal onder de naam van de journalist werden opgetekend, terwijl de mannenlevens op naam van de overlevende zelf zijn gesteld.

De tekst van het levensverhaal van Janny Moffie-Bolle is in de ik-vorm gesteld, en Esther Göbel heeft geprobeerd de levendige stijl van het gesproken woord te benaderen. Het is een poging de lezer de indruk te geven dat hij/zij direct getuige is van het vertellen. Die poging is wat mij betreft niet geslaagd. Het taalgebruik komt met de vele korte zinnestjes nogal kinderlijk over en de verbinding die met het heden wordt gelegd is in het verder strikt chronologische opzet niet zo relevant (“dat was toen dé winkelstraat van Amsterdam, zo chique en gezellig – moet je er nu eens gaan kijken!”). De tekst wordt soms ook ontsierd door dooddoeners uit de spreektaal als “Het klinkt vreemd, maar zo was het nu eenmaal”. Sommige gedachten komen ronduit naïef over, zoals de verontwaardiging dat haar broer, die als medicus zijn dienstplicht had vervuld, volgens de Con-

ventie van Genève recht had op een behandeling als krijgsgevangene. Bij inconsistenties in het verhaal (eerst is er een avondklok om 8 uur 's avonds, even later is het om 9 uur 's avonds ontzettend druk op straat) is er kennelijk niet doorgevraagd, evenmin als bij andere episodes die vragen oproepen, maar vrij snel gepasseerd worden. Zo smeedt ze in Birkenau vluchtplannen met hulp van de man van een medegevangene, die in contact stond met mensen buiten het kamp. Maar wie deze mensen dan waren, hoe dat überhaupt kon, en hoe de vlucht precies in zijn werk had moeten gaan, blijft geheel buiten beeld. Haar joodse identiteit is belangrijk voor haar, maar dat komt alleen tot uiting in het zich houden aan de religieuze voorschriften. In Gräben gooit ze ondanks de levensbedreigende honger de bloedworst weg die ze met Kerstmis krijgt, omdat bloedworst volgens de joodse spijswetten verboden is, en ze ook haar medegevangenen niet in de verleiding wil brengen. Ze noemt dat geen fanatisme maar overtuiging, hoewel volgens dezelfde joodse wet die reinheidsregels niet gelden als het leven in gevaar is.

Nu is het duidelijk dat het geheugen een feilbaar en gecompliceerd geheel is, en het valt niemand kwalijk te nemen dat sommige details vervaagd of uitgewist zijn. Maar de schrijfster heeft zich teveel laten leiden door haar streven het authentieke geluid te laten klinken, terwijl een steviger redactie uiteindelijk een overtuigender tekst had opgeleverd. Elk levensverhaal is uniek, en dat van Janny Moffie is het zonder twijfel waard om vastgelegd en doorgegeven te worden. De moeilijke naoorlogse periode is misschien minder sensationeel maar zeker zo aangrijpend (om de kwalificatie uit de ondertitel te gebruiken) als haar concentratiekampervaringen. Toch lijkt mij ook voor dit boek de conclusie in de column van Jolande Withuis te gelden: “meer biografieën graag, en minder levensverhalen.”

///

Bettine Siertsema studeerde Nederlands en promoveerde op een onderzoek naar de gepubliceerde dagboeken en memoires over de concentratiekampen, *Uit de diepten* (Vught, 2007). Zij is werkzaam bij de Faculteit der Wijsbegeerte van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Contact: Vrije Universiteit Amsterdam, De Boelelaan 1105, 1081 HV, Amsterdam, kamer 14 A 28. E-mail: b.siertsema@dienst.vu.nl

Esther Göbel, *Een hemel zonder vogels*. Het aangrijpende levensverhaal van Janny Moffie-Bolle. Uitgeverij Balans, 2010, 216 blz., ISBN 978 94 600 32356. €18,95

Interview met Eileen Boris

Who cares?

Professor Eileen Boris (1948) bekleedt de *Hull Chair* aan het *Department of Feminist Studies, University of California, Santa Barbara*. Voor haar monografie *Home to Work: Motherhood and the Politics of Industrial Homework in the United States* (1994), ontving ze de *Philip Taft Prize in Labor History*. Momenteel werkt ze met Jennifer Klein aan een boek getiteld *Caring for America: Home Health Workers in the Shadow of the Welfare State*, dat wordt uitgegeven in 2012.

/ Esmeralda Tijhoff /

Eileen Boris combineert haar theoretische studies met politieke betrokkenheid. In 2010 was zij in Amsterdam voor het *21st International Congress of Historical Sciences* waar zij in gesprek ging met Esmeralda Tijhoff over feminisme, thuiszorg, en activisme.

Uw departement heet *Feminist Studies*. Waarom is voor deze naam gekozen?

We kozen deze naam in tijden van institutionele verandering. Zakenman, politicus en filantroop Marson Blair Hull werd door de universiteit benaderd met de vraag voor een donatie. Er werd verwacht dat hij geld zou doneren aan de departementen economie of wiskunde, maar Blair gaf het aan *Women's Studies*. Hij bleek een feminist te zijn en een van zijn dochters was betrokken geweest bij een grote seksdiscriminatiezaak die een mijlpaal betekende voor de gelijke betaling van sportvrouwen in de VS.

Ik kreeg de Hull leerstoel toegewezen in 2001. Toen mijn departement groot genoeg was en ongeveer tien mensen in dienst had, besloten we een *Graduate School*, een *PhD*programma, op te zetten. We noemden het *Feminist Studies*. Toen werd ons gevraagd de naam van het departement ook te veranderen zodat het paste bij het *PhD*programma.

We opteerden voor de naam *Feminist Studies* omdat we menen dat feminisme 'voor iedereen is'. Ook wilden we benadrukken dat we een benadering en een methode hadden, een *critical standpoint*, in plaats van ons enkel te concentreren op een verzameling subjecten die we gebruikten voor kennisproductie. We verkozen *Feminist Studies* boven de benaming *Women's and Gender Studies* omdat we het gevoel hadden dat deze eerste benaming meer inclusief was. Gender omvat ook ras, natie en etniciteit. Deze categorieën hebben allemaal verschillende structuren maar er zijn ook veel overeenkomsten en overlappingsen.

We besloten het debat te verplaatsen van de vraag welke onderzoeksubjecten in ons programma thuishoorden, zoals gender, transgen-

der, LGBTQ of vrouwen (maar welke vrouwen dan?), naar een kritisch standpunt. We stelden dat we ons dienden af te vragen over wat feminisme inhoudt, in plaats van te debatteren over welke subjecten we moeten onderzoeken voor het genereren van kennis.

Feminisme is tegenwoordig een beladen term.

Ja, en wij besloten tegendraads te zijn. Wij *reclaimden* de term feminisme, net zoals *queer* mensen de term *queer* terug oppikten als methode voor analyse én bron van trots. De term feminisme werd niet meer serieus genomen. Zelfs de jonge generatie noemt zich liever *genderqueer* dan feminist.

Wij raapten het begrip terug op en gaven het de oude betekenis die aan de basis ligt van ons programma. Het bestaat uit drie hoofdstromingen: *Race and Nation*, *Gender and Sexualities* en *Productive and Reproductive Labour*. Eigenlijk komt het neer op ras, sekse, en klasse maar dan iets anders geformuleerd en meer passend bij deze tijd. Doel was onze focus daarbij breed te houden. Productieve en reproductieve arbeid werden bijvoorbeeld samen ge-

zet omdat wij de overlappingsen wilden benadrukken. Het is allemaal immers arbeid, en ook nog gerelateerde arbeid. En dat is de manier waarop wij het over klasse willen hebben.

Binnen deze context wordt tevens duidelijk wat het veld van *Feminist Studies* inhoudt als onderzoeksgebied op zichzelf. Het is een kritiek op bestaande kennissystemen en epistemologie, en het gaat over kennisproductie en het herstructureren van kennis.

Uw bent in uw bezigheden praktijkgericht, maar u staat ook bekend als sterke theoreticus.

Ik doceer én genereer feministische theorie. Daarbij heb ik een sterk inclusieve notie van wat feministische theorie inhoudt en hoe deze wordt gemaakt. De theorie komt tot stand op straat, in bed en in gesprekken tussen vrouwen. Ze ontstaat ook door het doordenken en herinterpreteren van mannelijke theoretici en anderen en doordat hun werk wordt ingezet voor onze eigen doeleinden.

Ik neem graag een theoretisch concept en gebruik dat op een interpretatieve wijze. Ik test deze dan met mijn eigen reconstructie van het verleden. Mijn eigen interpretatie van het verleden is niet perse wat er is gebeurd, daar ben ik mij goed van bewust. Het is wat ik denk dat gebeurde gezien vanuit mijn standpunt, dat weer is beïnvloed door theoretische paradigma's over relaties tussen productie en reproductie in verschillende contexten.

Uw werk concentreert zich op twee gebieden: zorg en arbeid.

Ja, dat zijn mijn twee hoofdsjecten, maar eigenlijk zijn zij hetzelfde. Mijn eerste boek was een studie naar de kunst- en ambachtbeweging in de Verenigde Staten (*Art and Labor: Ruskin, Morris, and the Craftsman Ideal in America*. Temple, 1986). Het ging over de circulatie van ideeën die ontstonden in victoriaans Groot-Brittannië en terecht kwamen in de Verenigde Staten. Ik onderzocht de architectuur van wo-

" We verkozen *Feminist Studies* boven de benaming *Women's and Gender Studies* omdat we het gevoel hadden dat deze eerste benaming meer inclusief was. "

ningen en huiselijkheid, en de manier waarop het handwerk van vrouwen handelswaar werd. Daarbij keek ik naar de spanningen die optraden tussen de geschoolde ontwerpster en de filantropiste uit de hogere klassen aan de ene kant en de vrouwelijke immigrant of platte- >>

landsvrouw aan de andere kant die de eigenlijke uitvoering van het ontwerp voor haar rekening nam.

Er is een verband tussen mijn eerste boek en mijn tweede grote boek dat ging over industriële thuisarbeid (*Home to Work. Motherhood and The Politics of Industrial Homework in the United States*. Cambridge, 1994). Hierin stond moederschap en industriële thuisarbeid in de Verenigde Staten centraal, alhoewel ik ook enige globale vergelijkingen maakte. Het hoofdstuk dat mij het meest bezig hield bij het afronden van het boek ging over de herleving van

“ Via het verleden kan ik beargumenteren dat sociale reproductie en reproductieve arbeid aan de basis liggen van de ongelijkheid in onze maatschappij. ”

textielkunst en het gegeven dat er eigenlijk weinig verschil was tussen ambachtelijke winkels en de *sweetshops*. Het debat daarbij betrof de vraag of dit werk valt onder kunstnijverheid of dat juist wetgeving voor industriële arbeid hierop van toepassing was zodat de werkers recht hadden op een minimumloon.

Wat mij echt op het spoor zette van de controversie en regelgeving van thuiswerk was de zaak in de vroege jaren 1980 van de Vermont-breiers.¹

Daarbij probeerde de Reaganregering de beperkingen voor industrieel thuiswerk op te heffen. Ik schreef een stuk over industrieel thuiswerk en het debat over of betaald werk in de woning kon worden verricht, wat voor een plek het huis is en waar moeders dienen te zijn en wat dat betekende. Ik heb ook een serie artikelen geschreven over de raciale staat omdat ik geïnteresseerd was in de manier waarop ras en sekse samengaan bij de totstandkoming van sociale wetgeving. Daarbij betrof ik altijd politiek activisme zoals de strijd voor sociale hervormingen en de rechten van immigrantenvrouwen. Het boek over industrieel thuiswerk kwam dan ook voort uit de strijd met de Reaganregering.

Toen ik in 2001 in California aankwam, was ik betrokken bij de lokale campagne voor betere lonen. Ik werd gevraagd om bij een van de vakbonden te praten over de vraag of zij een voortrekker moesten worden voor de strijd voor de rechten van zorgverleners in de huiselijke sfeer. Hier zitten theoretische dilemma's achter zoals “is thuiszorg echt werk”, en “wat is het ons waard”? Hoeveel extra moet je een moeder betalen voor de zorg van haar gehandicapt kind? Die zorg moet zij toch al verlenen omdat ze de moeder is. Maar als we haar niet betalen, moet zij uit werken gaan en moet het kind opgenomen worden in een opvang. Dus wat is de meerwaarde?

Samen met Jennifer Klein van *Yale University* werk ik momenteel aan een studie naar de

geschiedenis van zorgverlening. Het is een fascinerende geschiedenis die ons betrokken heeft bij politieke issues in het heden. Via het verleden kan ik beargumenteren dat sociale reproductie en reproductieve arbeid aan de basis liggen van de ongelijkheid in onze maatschappij. ‘Who cares’ is een organiserend principe net zoals de vraag wie de goederen produceert. We bewegen ons richting een zorgeconomie, voornamelijk omdat het werk niet uitbesteed kan worden in het buitenland. Je kunt werknemers wel importeren, maar het werk moet hier plaats vinden.

Uw werk concentreert zich over de verdeling van arbeid en de daarbij horende klassen. Wat is uw theoretische achtergrond?

Ik kom uit de hoek van het socialistisch feminisme van de vrouwenbeweging. Maar socialistisch feminisme hield niet genoeg rekening met ras en etniciteit. Het doet dat wel met seksualiteit, maar daarmee ben je er nog niet. Ik ben daarbij ook wel een beetje een ‘slet’ als het gaat om theorieën. Ik neem van alles wat.

Denkt u dat academici meer betrokken zouden moeten zijn in de maatschappij?

Academici hebben veel te geven aan de samenleving. En we zijn ook al betrokken. Elke keer als we college geven, zijn we onderdeel van de sociale reproductie. Dat is waardoor we volgens sommigen mensen ‘gevaarlijk’ zijn. Wij indoctrineren echter geen studenten, maar we geven ze wel het gereedschap om vraagtekens te zetten bij de zaken die zij van hun ouders geleerd hebben en die de media hen vertellen. Academici zetten hen aan het denken. Bovendien hebben wij specialistische kennis. Wij leveren onderzoek en bevindingen die terug gekoppeld moeten worden naar de samenleving. En als deze relevant zijn voor het huidige publieke debat, dan is het onze verantwoordelijkheid om daar op in te spelen.

Uw betrokkenheid en activisme kunnen ook nadelig uitpakken.

Kijk, ik haal mijn onderzoeksvragen uit de huidige actualiteit en beweging, maar mijn antwoorden liggen in het verleden. En er bestaat niet zoiets als objectiviteit. Dat is op zichzelf een constructie van de wetenschap en kenmerkend voor een bepaalde macht van blanke mannen uit de hogere klassen, het is volgens mij ook typisch West-Europees. Maar dat betekent niet dat er niet zoiets is als regels voor hoe je onderzoek zou moeten doen of construeren. Je moet immers transparant zijn in wat je doet en in welke uitgangspunten je naar voren schuift

in het onderzoek.

Ik werd ooit eens gevraagd twee boeken te bespreken en schreef daarover op een blog over de vraag wie welke boeken mag en kan bespreken. Daar zat ik, een Joodse witte vrouw die autobiografieën van vrouwen uit de *black civil rights movement* besprak. Was het niet beter geweest als een zwarte vrouw deze boeken had besproken, ook al had ik verwant onderzoek gedaan? Moet je je kunnen identificeren met je subject, of juist ‘disidentificeren’?

Maar toen bedacht ik dat deze boeken mij werden toegestuurd. Als ik de boeken niet zou bespreken, zouden de afzenders niet op zoek gaan naar een andere recensent. Dan zouden deze boeken helemaal niet worden besproken! En als we alleen kunnen schrijven over wie we zijn, of denken te zijn, of wie we hadden willen zijn als we toen geleefd hadden,... wie kan er dan nog geschiedenis maken? De studie naar het verleden wordt dan onmogelijk.

Vrouwengeschiedenis kan in dat geval dus ook door mannen worden verricht.

Natuurlijk. Ze kunnen er zowel slecht als goed in zijn. Sekse is wel ongelofelijk belangrijk, maar het gaat om de politiek, het kritische perspectief. Wat is je standpunt? En ja, mijn vermogen om bepaalde dingen te herkennen zal zeker beperkt worden door mijn opvoeding, scholing en mijn positie in de samenleving. Maar dat geldt voor ons allemaal. Als we geloven dat onze identiteit het enige is dat invloed uitoefent, dan kunnen we geen wetenschap hebben.

Soms positioneer ik mezelf in mijn onderzoek, en soms doe ik dat ook niet. Het is een

‘Who cares’ is een organiserend principe net zoals de vraag wie de goederen produceert.

lastig iets omdat het nog niet geheel geaccepteerd wordt en mensen je daardoor niet altijd serieus nemen. Dan kunnen ze hetgeen je vertelt fout interpreteren. Maar ik denk wel dat het erg belangrijk is om je bewust te zijn van hetgeen je doet.

Heeft u zelf ervaring als zorgverlener of met zorgverleners?

Ik heb nog nooit zelf zorg verleend als betaald werk. Wel ben ik een tijd op zoek geweest naar een zorgverlener die voor mijn moeder kon zorgen. Maar mijn moeder ging al snel naar het ziekenhuis en kwam daar te overlijden, zodat we uiteindelijk niemand aannamen. Zelf huur ik trouwens iemand in die voor mij huishoudelijk werk verricht. Ik ben allergisch voor stof,

en doe zelf weinig in het huishouden. Ik betaal haar evenveel als ik elke assistent betaal.

Als er daarnaast iets gebeurt in het huishouden, dan doet mijn mannelijke partner dat. En ik moet me daarbij neerleggen dat hij zo af en toe een broek van mij laat krimpen en dat hij de verkeerde kleuren bij elkaar in de was doet. Maar het is beter dan dat ik het zelf had moeten doen. Toch, als ik echt iets heb wat ik niet kapot wil zien, dan moet ik het zelf wassen.

Denkt u dat dergelijke ervaringen relevant zijn voor ons onderzoek?

Natuurlijk! En door ons onderzoek zetten wij weer kritische kanttekeningen bij ons persoonlijke leven. Het is een interactief proces.

En over het debat dat gaande is over de vraag of je mensen mag inhuren om je vieze karweitjes voor je te laten doen: als we dit werk niet zouden uitbesteden, zouden er mensen zonder werk zitten. Ik wil de vraag herformuleren naar: "welk loon ben je bereid te betalen?". Als je een goed loon krijgt, is alle werk eervol dunkt me. De valkuil ligt bij de belastingen en sociale zekerheid. Ik huur mensen in om weinig uren te werken zodat ik geen belasting of verzekeringen hoeft te betalen. Ik vraag immers niet aan de mensen of zij wel de juiste papieren hebben, of zij wel legaal hier zijn en werken. En ik wil niet dat iemand uit het land wordt gezet om deze redenen. Om dat te compenseren probeer ik zelf meer te betalen dan wat gangbaar is.

Mijn levenswerk is voorbij de dichotomie te gaan. Er zijn wel grenzen en afscheidingen, maar deze zijn nauw met elkaar verbonden. Het private is nooit geheel privé. En het publieke beïnvloedt het privéleven en vice versa. Thuiszorg werd gezien als een private aangelegenheid, omdat het intieme arbeid betreft. Je wast bijvoorbeeld de private delen van mensen, en het werk speelt zich af in hun thuissituatie. Het was voorheen in de samenleving gesitueerd in de sector van vrijwilligerswerk. Maar de staat maakte er een publiek fenomeen van door wetgeving, regulering en fondsen op te richten. In dat proces werd iets wat privaat was onderdeel van politieke strijd. Zorg is tegenwoordig nog steeds iets wat niet midden op straat plaats vindt, maar de condities waaronder het werk plaatsvindt zijn niet enkel individueel en privaat. Zorg leent zichzelf sterk voor collectieve oplossingen en actie. ///

Noten:

¹ Eileen Boris, 'Homework and women's rights: the case of the Vermont Knitters, 1980-1985', in: *Signs. Journal of women in culture and society*, jrg. 13 (1987), nr.1, pp. 98-121.

Esmeralda Tijhoff is in 2010 begonnen aan haar PhD onderzoek aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Zij werkt aan een politieke biografie over de Boissevain familie en is redactielid van *Historica*. Contact: esmeraldatijhoff@yahoo.com

Berichten van het bestuur

Nieuwe bestuursleden

Tijdens de ledenvergadering van de VVG op 15 april j.l. heeft de VVG een nieuwe voorzitter gekozen: dr. Margit van der Steen. Zij volgde dr. Anneke Mulder-Bakker op. Van der Steen is historicus en promoveerde in 2011 aan de Universiteit Leiden op een biografie over Hilda Verwey-Jonker. Momenteel verricht zij als gastonderzoeker van de Campus Den Haag (Universiteit Leiden) onderzoek naar antipolitieke sentimenten van Haagse kiezers. In de volgende aflevering van *Historica* stelt zij zich nader voor. Uit België trad dr. Julie Carlier toe tot het bestuur. Zij promoveerde in 2011 op onderzoek naar de internationale contacten van Belgische eerstegolffeministen en werkt nu bij de Universiteit Gent als postdoctoraal onderzoeker over mannen in de eerste feministische golf.

Levensverhalen: dilemma's voor de geschiedschrijving

De Algemene ledenvergadering op 15 april j.l. werd gevolgd door een paneldiscussie onder leiding van Margit van der Steen met als onderwerp 'Levensverhalen: dilemma's voor de geschiedschrijving'. Als sprekers traden op Josien Pieterse en Zonneke Matthee, beiden verbonden aan het *oral history* project Verteld Verleden, Erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. Evelien Rijsbosch gaf meer informatie over de bemoeienis van Aletta met dit project. Aletta werkt nauw samen met andere instellingen om *oral history*collecties in een databank op te nemen met als doel ze te behouden en beter toegankelijk te maken.

Josien Pieterse heeft bij wijze van *pilot* video-interviews gehouden met vrouwen die actief waren in de CPN. Zonneke Matthee interviewde NSB-vrouwen. Slechts enkele NSB-vrouwen stonden video-opnamen toe. De presentaties van Josien Pieterse en Zonneke Matthee leverden een levendige discussie op over de meerwaarde van deze methoden, de lastigheden alsmede de relatie tussen de gedocumenteerde levensverhalen en wetenschappelijke biografieën.

Een van de punten die discussie opriep was het contact tussen interviewer en geïnterviewde. Het persoonlijke contact tussen interviewer en geïnterviewde levert bij video-interviews dikwijls aanvullende informatie op, maar een nadeel is dat het lastiger is afstand te houden. Het vertelde verhaal en het wetenschappelijke hoeven namelijk niet overeen te komen. Het schrijven van een biografie van

een reeds overleden persoon wordt juist vergemakkelijkt door de afstand tussen de onderzoeker en zijn/haar subject. De werkwijze van antropologen en ethici, die spreken van 'het levensverhaal teruggeven' door de getuigenissen te anonimiseren, verdient aandacht en kan een bron van inspiratie vormen.

Een belangrijke kwestie betreft bovendien de openbaarheid van door *oral history* verkregen informatie. De geïnterviewden overzien lang niet altijd de gevolgen van de gesprekken. Het is een taak van de onderzoekers om daar op te letten en goed na te denken over de bescherming van de privacy van de geïnterviewden.

Johanna Naberprijs

Op 15 april werd Anaïs Van Ertvelde de winnaar van de Johanna Naberprijs. Deze prijs van 500 euro wordt uitgereikt door de VVG en Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis. Van Ertvelde studeerde af aan de Universiteit van Gent met een scriptie over de nationale vrouwendag, die in Vlaanderen sinds 1972 elke 11de november wordt georganiseerd. Met de titel van haar scriptie, '*Is nog niet in de sacoché: de vormelijke en inhoudelijke evolutie van de nationale vrouwendag 1972-2002*', verwijst ze naar één van de edities van die vrouwendag (iets dat 'nog niet in de *sacoché*' is, is nog niet verworven volgens een Vlaamse uitdrukking). De jury, onder voorzitterschap van prof. dr. Mieke Aerts, waardeerde Van Ertveldes solide onderzoek en de relevantie voor het vakgebied vrouwengeschiedenis.

Er waren drie andere genomineerden. Bettie Jongejan werd tweede met haar scriptie *Onstuitbaar en omstreden. Biografie over de Nederlandse reisschrijfster Mary Pos*. De derde plaats ging ex aequo naar Heleen Bakker met *Strijdster, opvoedster, geloovige. Breuken en continuïteit in het leven van Nellie van Kol (1851-1930)* en Katinka Wijsman met *Food and Feminism: How the feminist tradition helped to shape the academic study of food*. >>

Bericht van de penningmeester

Beste leden,

Als nieuwe penningmeester ben ik het afgelopen jaar ingewerkt door de vorige penningmeester, Maaïke Messelink. Zij heeft het geweldig gedaan, waarvoor dank, en inmiddels zijn alle taken overgedragen. Hoewel alles goed is geregeld, wil ik als nieuweling toch een aantal dingen veranderen, en daartoe heb ik tijdens de afgelopen Algemene Ledenvergadering (15 april 2011) ook een aantal voorstellen gedaan. Mijn voorstellen zijn in principe door de vergadering goedgekeurd, maar omdat de opkomst niet in verhouding staat tot het aantal leden, wil ik jullie mijn plannen op deze wijze voorleggen.

Ten eerste wil ik meer digitaal communiceren. Vanaf 2012 wil ik ook zo veel mogelijk facturen per e-mail gaan versturen. Dit spaart geld, tijd en papier. Mensen die liever een papieren rekening ontvangen of die geen e-mail hebben blijven natuurlijk de rekening per post ontvangen, maar ik wil in ieder geval iedereen verzoeken mij een e-mailadres door te geven. Dit kan door een mailtje te sturen naar: penningmeestervvg@gmail.com.

Verder is de organisatie van het ledenbestand onnodig ingewikkeld. Er zijn leden, reductieleden, abonnees en instellingen. Abonnee worden kan inmiddels niet meer, maar er zijn nog wel een aantal abonnees. Het verschil tussen leden en abonnees is dat leden meer inspraak hebben, en bijvoorbeeld ook welkom zijn op de jaarlijkse ALV. Abonnees ontvangen slechts de Historica. Nu betalen leden €27,50 per jaar, reductieleden, abonnees en instellingen €22,00. Mijn voorstel is de categorie 'abonnees' op te heffen, zodat overblijven de leden, de reductieleden en de instellingen. Bestaande abonnees krijgen een brief of mail met uitleg over de situatie. Zij kunnen dan besluiten of zij lid of reductielid willen worden. Verder wil ik het tarief voor instellingen verhogen naar €27,50. Het reductielidmaatschap is van toepassing voor personen met een inkomen van €1200,00 per maand of minder.

Ik stel reacties en eventuele kritiek erg op prijs (penningmeestervvg@gmail.com). Ik wil deze wijzigingen per 1-1-2012 doorvoeren, er is dus ruim de tijd voor op- en aanmerkingen. Ik zal eventuele kritiek met de rest van het bestuur bespreken, mocht er onverhoopt veel kritiek zijn, dan zal ik de wijzigingen niet doorvoeren, maar een nieuw plan maken wat ik dan op de ALV van 2012 aan de leden voorleg. Reageren heeft dus zin!

Met vriendelijke groet,
Jasmijn van Mil, Penningmeester

In memoriam dr. Thera Wijsenbeek-Olthuis

Vorig jaar overleed Thera Wijsenbeek (1946-2010), de Leidse contactpersoon voor de Vereniging voor Gendergeschiedenis. Zij werkte voor de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van deze universiteit en was daar geliefd bij haar collega's. Bij haar overlijden memoreerde Leo Lucassen haar betekenis voor de economische en sociale geschiedenis. Haar dissertatie *Achter de gevels van Delft* was vernieuwend en werd een klassieker die historici op het terrein van

consumptie, materiële cultuur en economische groei met veel instemming aanhaalden. Haar talrijke bijdragen aan de Haagse geschiedenis maken ook duidelijk dat zij er veel betekenis aan hechtte om wetenschappelijke kennis voor een groot publiek toegankelijk te maken.

Margit van der Steen

Met dank aan Leo Lucassen en Marlou Schrover

Service / Nieuwe boeken

Tentoonstelling Isala & Louise

M bezit een reeks van vier portretten van de Leuvense familie Van Diest. Op één daarvan is Isala Van Diest (1842-1916) afgebeeld. Zij was de eerste vrouwelijke arts in België, maar het had heel wat voeten in de aarde eer zij 'als vrouw' haar diploma kon behalen en beroep kon uitoefenen. Nadien zette zij zich in voor het feminisme.

M neemt deze figuur als uitgangspunt voor een

krijgt men een antwoord op verschillende vragen: wat was de positie van de vrouw in de 19e-eeuwse burgerij? Hoe bewogen vrouwelijke kunstenaarsen zich in de artistieke wereld van die tijd?

Datum: 8 september 2011 – 27 november 2011

Plaats: M - Museum Leuven, Leopold

Vanderkelenstraat 28, Leuven

Informatie: www.mleuven.be

tentoonstelling waarin de positie van de vrouw in de 19e-eeuwse burgermaatschappij onder de loep wordt genomen. Daarnaast wordt de kunstenaar Louise Héger geplaatst. Beide vrouwen kenden nl. een vergelijkbare levensloop wat betreft het realiseren van hun professionele droom.

Aan de hand van portretten en kunstwerken (van Louise Héger en ook van andere kunstenaars) krijgt de bezoeker zicht op het ontlukend feminisme en

Tentoonstelling

Vrouwen in het gevang

Van 8 maart tot en met 28 augustus 2011 organiseert Museum de Gevangendoor de presentatie 'Vrouwen in het gevang'. In deze presentatie brengt het museum een aantal opmerkelijke vrouwelijke gevangenen voor het voetlicht aan de hand van prenten, portretten en een film. De presentatie is onderdeel van de manifestatie *Vrouwen rond de Hofvijver* waarbij verschillende Haagse instellingen aandacht besteden aan de vrouwengeschiedenis van Den Haag.

Datum: t.e.m. 28 augustus 2011

Plaats: Museum de Gevangendoor,

Buitenhof 33, Den Haag

Informatie: www.gevangendoor.nl

Service / Nieuwe boeken

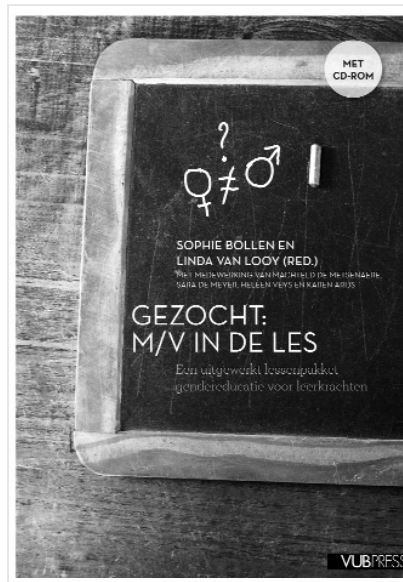
Vers van de pers

Bollen Sophie en Linda Van Looy (eds).
Gezocht: M/V in de les. Een uitgewerkt lessenpakket gendereducatie voor leerkrachten
 VUBPress, € 25.

Wil je als leerkracht in de klas werken rond het thema 'vrouwen en mannen'? Dan biedt *Gezocht: M/V in de les* jou enkele kant-en-klare lessenreeksen waarmee je zo aan de slag kan. Door middel van gevarieerd lesmateriaal en leerlingactiverende werkvormen onderzoeken de leerlingen de wijze waarop *gender* het dagelijkse leven, de geschiedenis en de taal vorm geeft. Op de bijhorende cd-rom vind je handig en snel printbaar lesmateriaal. Aan alle lessen werden concrete eindtermen en lesdoelen gekoppeld.

Daarnaast maakt dit boek jou ook vertrouwd met de voornaamste begrippen uit de genderstudies en levert het ideeën om zelf met het thema aan de slag te gaan. Dit boek richt zich tot leerkrachten geschiedenis, Nederlands en humane wetenschappen die lesgeven in de derde graad van het ASO-onderwijs. Het kan ook een mooie inspiratiebron zijn voor lesgevers die in andere onderwijsvormen en graden willen werken rond het thema gendergelijkheid.

Vlaamse leerkrachten kunnen een gratis exemplaar aanvragen (zolang de voorraad strekt) door een mail te sturen naar: sbollen@vub.ac.be
 Dit boek werd gerealiseerd met de steun van Gelijke Kansen in Vlaanderen en de Vlaamse overheid.

Hamer Diane
Sophie, koningin der Nederlanden. Biografie van Sophie van Württemberg (1818-1877) op basis van brieven en dagboeken
 Verloren, 2010, € 25.

Bij het grote publiek is Sophie van Württemberg, 27 jaar lang koningin van Nederland als echtgenote van Willem III, nauwelijks bekend. Deze biografie, gebaseerd op haar dagboeken en brieven, wil daar verandering in brengen. We zien hoe de intelligente en zeer ontwikkelde Sophie trouwde met de kroonprins van Nederland en deze stap onmiddellijk betreunde. Willem was in intellectueel opzicht haar mindere, vroeg haar nooit om raad, was opvliegend en had buitenechtelijke relaties. Ze ruzieden voortdurend over de opvoeding van hun zoon, van wie er één jong stierf. In talloze brieven aan vrienden stortte Sophie haar gekwelde hart uit. Ook vond zij troost in contacten met mensen uit de wereld van wetenschap en cultuur. De klik rond Willem beschouwde Sophie als een bemoeizuchtige hysteric, haar vrienden zagen haar als een warme en geïnteresseerde vrouw. In deze biografie komen alle facetten van Sophie's persoonlijkheid naar voren.

Tentoonstelling

Micheline de Bellefroid

Als oude boekbindingen – waarvan sommige zeer zeldzaam – één van de pronkstukken zijn van de bibliotheek van Mariemont, wordt het moderne boekbinden eind 2011 eveneens belicht door de figuur van één van haar Belgische boegbeelden in de 20e eeuw. Het werk van Micheline de Bellefroid (1927-2008) combineert striktheid van stijl, technische perfectie en een grote vindingrijkheid in het creatief onderzoek van versieringen. Een uitzonderlijke selectie van de mooiste boekbindingen van de kunstenaar wordt samen getoond met do-

cumenten die de verschillende etapes illustreren van de creatie (maquettes, decoratiepapiers, composities gerealiseerd met de computer) en de intelligentie en gevoeligheid van een oeuvre dat het boekbinden heeft omgevormd tot een ware uiting van artistieke creatie. Zodoende wordt een welverdiende hommage gebracht aan een vrouw die eveneens een zeer belangrijke plaats inneemt in de uitstraling van Belgisch boekbinden door het onderricht dat ze gedurende bijna dertig jaar heeft gegeven in La Cambre in Brussel. Ze heeft er een hele generatie jonge en getalenteerde boekbinders opgeleid.

Datum: 18 november 2011 – 12 februari 2012
Plaats: Musée Royal de Mariemont - Koninklijk Museum van Mariemont, Chaussée de Mariemont 100, Morlanwelz
Informatie: www.musee-mariemont.be

Tentoonstelling

Vrouwen rond de Hofvijver

Tot en met 28 augustus 2011 stelt het Haags Historisch Museum enkele markante Haagse vrouwen centraal in de manifestatie Vrouwen rond de Hofvijver. In het museum is een speciale route uitgezet langs portretten en voorwerpen van vrouwen als Betje Wolff en Aagje Deken, de schilderes Maria Margaretha la Fargue en ontdekkingsreiziger Alexandrine Tinne. Bijzonder onderdeel zijn de objecten uit de Russisch-orthodoxe kapel van koningin Anna Paulow-

na die het museum tijdelijk in bruikleen kreeg. De manifestatie Vrouwen rond de Hofvijver wordt georganiseerd naar aanleiding van het afronden van het Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (DVN), een samenwerkingsproject van de Universiteit van Utrecht en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag. In dit DVN zijn dan ruim 1000 vrouwen uit de Nederlandse geschiedenis (geboren vóór 1850) beschreven door ruim 200 deskundigen.

Datum: t.e.m. 28 augustus 2011
Plaats: Haags Historisch Museum, Korte Vijverberg 7, Den Haag
Informatie: www.haagshistorischmuseum.nl

